

**T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

70494-1

**KUTADGU BİLİG'DE VE KUTADGU BİLİG
ÖNCESİNDE DEVLET DÜŞÜNCESİ**

**Gökhan Yılmaz
2501980086**

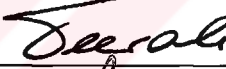
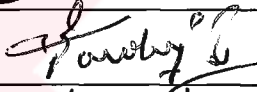
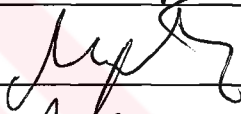

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ayhan Bıçak

**TC. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İstanbul, 2001

TEZ ONAYI

Enstitümüz FELSEFE Anabilim Dalında 9825010086 GÖKHAN YILMAZ' ın hazırladığı "KUTADGU BİLİĞ' DE VE KUTADGU BİLİĞ ÖNCESİNDE DEVLET DÜŞÜNCESİ" konulu YÜKSEK LİSANS TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 10.Maddesi uyarınca 24.10.2001 PAZARTESİ günü saat: 11.00'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ~~...kabulu.....~~'ne* OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF.DR. TEOMAN DURALI	Kabul	
PROF.DR. ABDÜLKADİR DONUK	Kabul	
PROF.DR.MAHMUT ARSLAN	Kabul	
DOÇ. DR. AYHAN BIÇAK	Kabul	
DOÇ.DR. CENGİZ ÇAKMAK	Kabul	

ÖZ

Bu çalışma, Kutadgu Bilig’de yer alan, devlete ilişkin kavram ve görüşler çerçevesinde, bir devlet felsefesinin ana çizgilerini belirlemeyi ve bunun kendinden önceki gelenek ile olan bağıını göstermeyi amaçlamıştır. Üzerinde durulan devlet düşüncesinin kendinden başkaları ile karşılaştırılması yoluna gidilmemiş; sadece tasvir edilmiş ve anlamaya çalışılmıştır. Sonuçta, Kutadgu Bilig’de ve devraldığı gelenekte yer alan devlet düşüncesini belirleyen ana unsurlar olarak: Hâkimiyetin kaynağının Tanrısal olması; bu hâkimiyetin bir kişide toplanması; bu kişinin ancak kanunlar ile sınırlandırılması ve devletin, ideal bir dünya devleti olarak tasarlanmış olması tespit edilmiştir.

ABSTRACT

In my master’s thesis, I tried to explain the philosophy of state as it is exhibited in Yusuf Has Hacib’s philosophical treatise ‘Wisdom of Royal Glory’ (‘Kutadgu Bilig’). I have not attempted to compare Yusuf Has Hacib’s ideas with other preceding philosophers’ thoughts. Therefore in my thesis I focused on his work and thoughts. Through them we get a glimpse the Turkish way thinking about running the state and the problems connected to it prior and during the period of the Islamization of Turkish world. From my studies on the ‘Wisdom of Royal Glory’ I have reached the conclusion that according to Yusuf Has Hacib’s view that political power is invested by God to a chosen sovereign. Thus the sovereign in terms of political as well as commander of the army receives his unchangeable authority from God. He is, so to speak, God’s representative and perpetrator in the world.

ÖNSÖZ

'Kutadgu Bilig'de ve Kutadgu Bilig Öncesinde Devlet Düşüncesi' adını taşıyan bu çalışma, XI.yüzyıla ait bir eser olan Kutadgu Bilig'in devlet felsefesi açısından değerlendirilmesi esasına dayanmaktadır. Amaçlanan, eserde tasvir edilen ideal devletin felsefi temellerinin gösterilmesidir. Eser, bir 'devlet ve ahlâk bilgisi kitabı' kimliğine sahip olmakla birlikte; ahlâka ilişkin görüşlerin de, devlet anlayışını temellendirmeye yönelik olduğu açıktır. Bu anlayış, sadece kitabın yazarı olan Yusuf Has Hacib'in zihninin bir ürünü olmayıp, ilk Türk devletlerinden itibaren kendini gösteren bir geleneğin, Karahanlılar devri inanç ve kültür ortamına uyarlanmış bir halidir. Eserde yer yer kimi kültürel etkiler izlenebilmekle beraber, sahiplenilen eski Türk devlet geleneğine ait unsurlar baskındır. Devletin bir geleneğe dayandırılması, tanımında yer alması bile, devletin en önemli unsurunun 'süreklilik' oluşunu vurgulamak amacına yönelik olsa gerektir. Bu sürekliliğin en önemli göstergesi, dayandığı temellerin ve ulaşmak istediği hedefin aynı kalmasıdır. Kutadgu Bilig'de, çalışma boyunca gözlenen, töreyi temel ve adaletle varmayı hedef edinen bir dünya devletidir.

Sözü edilen sürekliliği gösterebilmek bakımından, çalışmanın I.Bölümü Kutadgu Bilig öncesi Türk devlet geleneğinin incelenmesine ayrılmıştır. II.Bölümde ise, bir arkaplân oluşturmak amacıyla, dönem, yazar ve kitap tanıtılmıştır. III.Bölümde Kutadgu Bilig'deki devlet düşüncesinin kavramsal yapısı belirlenmeye çalışılmış ve teorik düşüncenin uygulama şartları üzerinde durulmuştur. Son bölüm ise, böyle bir yapının dayandığı bilgi ve ahlâk görüşünün ortaya konmasına yöneliktir.

Çalışmanın hazırlanmasında karşılaşılan en büyük güçlük, döneme ait eserlerin çevirilerinde kavramsal yapılarının korunamamış olmasıdır. Bu sorunu elden geldiğince aşabilmek için, özellikle Göktürkçe ve Uygurca yazılmış eserlerin, çevirilerini esas almakla birlikte, transkripsiyon metinlerinden de yararlandık. Çevirilere yapılan atıflar izlenirken bu husus da gözönünde bulundurulmalıdır.

İslâm öncesi Türk kültür tarihi, felsefe açısından hâlen bâkir bir alandır. Kutadgu Bilig, İslâmî döneme ait olmakla birlikte, İslâm öncesi dönemin etkisi daha belirleyicidir. Bu şartlar gözönünde bulundurularak, eldeki çalışma bir 'giriş' niteliğinde değerlendirilmelidir.

Önemi ve eksikliği, konunun felsefe için yeni olmasından kaynaklanan bu çalışma, tamamlanabilmesini Prof.Dr.Teoman Duralı ve Doç.Dr.Ayhan Bıçak'a borçludur.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

KUTADGU BİLİĞ ÖNCESİNDE DEVLET DÜŞÜNCESİ3

A. Evren Düzeninin Timsâli Olarak Devlet	3
1. Sosyal Olgu	3
2. Devletin Metafizik Çerçevesi ve Dünya Devleti Fikri	8
3. Kozmolojik Çerçeve ve Dikotomik Üiversalizm	17
4. Dünyanın Direği: Ağaç ve Dağ	19
5. Dünyanın Merkezi: Ordu ve Otağ	23
B. Devlet Düzeninin Timsâli Olarak Kağan.....	27
1. Köken Mitinin Meşrûiyet Gerekçesi Olması	27
2. Kağan ve Kağanlık Seçimi.....	40
C. Devletin Görünen Yüzü	49

II. BÖLÜM

KARAHANLILAR, YUSUF ve KUTADGU BİLİĞ.....54

A. Karahanlılar	54
B. Yusuf Has Hacib	59
C. Kutadgu Bilig	62

III. BÖLÜM

KUTADGU BİLİĞ'DE DEVLET DÜŞÜNCESİ 68

A. Devletin Teorik Çerçevesi 68

1. İl 68
2. İlig 70
3. Könilik 71
4. Kut 72
5. Töre 74
6. Tanrı 77
7. Ölümsüzlük 79

B. Teorik Düşüncenin Uygulama Şartları 81

1. Siyasi Hakimiyet 81
2. Devlet ve Toplum Yapısı 86
3. Hükümdarın özellikleri ve görevleri ile hak ve sorumlulukları 93
 - a. Hükümdarın Sahip Olması Gereken Özellikler 93
 1. Bilgelik 93
 2. Alplık 95
 3. Erdemlilik 96
 - b. Hükümdarın Görevleri 98
 1. Halkı Tok ve Bayındır Kılmak 98
 2. Doğru Kanunlarla Düzeni Sağlamak ve Adaleti Gerçekleştirmek 99
 3. Devlet Düzeninin Devamı İçin Fetihlerde Bulunmak 100
 - c. Hükümdarın Hak ve Sorumlulukları 101

IV. BÖLÜM

KUTADGU BİLİĞ'DE DEVLET ve AHLÂK 103

SONUÇ 109

KAYNAKÇA 111

KISALTMALAR

Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Baskı	bsk.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Sayfa/sayfalar	s.
Yayına hazırlayan	Haz.
Çeviren	ev.
Ve diğeri	v.d.
Beyit/beyitler	b.
Kutadgu Bilig	K.B.
Divanü Lûgat-it-Türk	DLT
Ankara Üniversitesi	A.Ü.
İstanbul Üniversitesi	İ.Ü.
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi	DTCF
Edebiyat Fakültesi	Ed. Fak.
Türk Dil Kurumu	TDK
Türk Tarih Kurumu	TTK
Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü	TKAE
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	TDAV

GİRİŞ

Devlet, tarihte ilk kez birkaç binyıl öncesi gibi geç bir tarihte görülen toplumsal bir olgudur¹. Devlet bir hukukî düzendir, ama her hukukî düzen devlet değildir²; o, tarihte görülen hukukî yapılanmaların en buyurgan ve kapsayıcı olanıdır³. Böylesine güçlü ve varlığını her alanda hissettiren yapıların nasıl ve hangi şartlarda geliştikleri; ne tür niteliklere sahip oldukları ve bunları nasıl devam ettirebildikleri, her zaman araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Başta filozoflar olmak üzere, sosyologlar, antropologlar, tarihçiler, hukukçular ve başka alanların uzmanı olan araştırmacılar da, kendi disiplinlerinin özel bakış açılarından bakarak 'devlet' sorununu aydınlatmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte, geliştirilen teorilerin çoğu, devletin ne olduğu; nasıl işlediği; niçin ve nasıl geliştiği; uyrukları üzerindeki bağlayıcılığının niteliği ve onlara sağladığı yararların neler olduğu konularında bir uzlaşmaya varamamışlardır⁴. Bunun en önemli nedenlerinden biri, bu konuda çalışanların tümü tarafından benimsenen bir 'devlet' tanımının bulunmayışı ve geliştirilen teorilerin tüm örnekleri açıklamaya yetecek verilere sahip olmayışlarıdır. Bu teorileri geliştirenler, teorilerinin doğruluğunun sadece üzerlerinde çalıştıkları örneklerle kanıtlamayı denemektedirler⁵.

Tarihteki devletlerin, bilimsel amaçlı olmasa da, bir devlet teorisine dayanmadığını söylemek mümkün değildir. Müellifi çoğu zaman 'gelenek' olan bu teorilerin gösterdiği şudur ki; devlet teorisi, devleti tanımlayan bir teori değil, aslında onu oluşturan bir teoridir⁶. Geçmişe dönük bakışı modern teorilerin belirlemesine izin verilirse, geçmişte olan bitenin tam olarak anlaşılması mümkün olmayacaktır.

¹ Henri J.M.Claessen, Peter Skalnik, "Erken Devlet Kuramları ve Varsayımları", *Erken Devlet*, Haz.:H.J.M.Claessen, P.Skalnik, Çev.: Alaeddin Şenel, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993, s.3.

² Hans Kelsen, "Saf Hukuk Kuramı": Devlet ve Hukuk Özdeşliği", *Devlet Kuramı*, Derleyen: Cemal Bali Akal, Ankara, Dost Kitabevi, 2000, s.425.

³ Ronald Cohen, "Devletin Kökenleri": Yeniden Değerlendirme", *Erken Devlet*, Haz.: H.J.M.Claessen, P. Skalnik, Çev.: Alaeddin Şenel, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993, s.43.

⁴ A.g.e., a.y.

⁵ Henri J.M.Claessen, Peter Skalnik, a.g.e., a.y.

⁶ Michel Troper, "Hukukî Devlet Kuramı Üstüne", *Devlet Kuramı*, Derleyen: Cemal Bali Akal, Ankara, Dost Kitabevi, 2000, s.343.

Eski Türk devlet geleneğini ve bunun bir uzantısı olarak beliren, Kutadgu Bilig'deki devlet düşüncesini ortaya koymayı amaçlayan eldeki çalışma da böyle bir anakronizme düşmemek için, çağdaş açıklama modellerinin kavramsal yapılarından uzak durmuş ve olan biteni onların terminolojisi ile açıklama yoluna gitmemiştir.

Çözümlemesi gereken esas sorun, Kutadgu Bilig'de kendini gösteren devletin niteliklerinin ne olduğu, hangi temellere dayandığı ve meşrûyetini nasıl sağladığıdır. Bu çerçevede toplumsal yapı üzerinde de durulmuş ve devlet-halk ilişkisi konu edinilmiştir. Bunlar yapılırken, eldeki araçların en önemlisi, yine eserin kendisi olmuştur. Tasvire ve anlamaya dayanan, kullandığımız yöntem ile eserdeki kavramsal yapı çözümlenmeye çalışılmıştır. Bizi bu tavra sevk eden, böylesi bir yapının ancak 'içten bakma' ile anlaşılabilceğine ilişkin inancımız olmuştur. Bunun bir sonucu olarak, Kutadgu Bilig'deki devlet düşüncesinin ana kavramları olan, il, ilig, könilik, kut, töre, erdem ve bilgi gibi kavramlar, eldeki çalışmanın da ana kavramları olmuşlardır.

I. BÖLÜM

KUTADGU BİLİG ÖNCESİNDE DEVLET DÜŞÜNCESİ

A. Evren Düzeninin Timsâli Olarak Devlet

1. Sosyal Olgu

İslâm öncesi dönemde Türkler, tarihte, sadece savaştıklarıyla ve yıkıcılıkla¹ anılmamış, teşkilatçı kudretlerine ve devlet kurma yeteneklerine tarihçileri hayran² bıraktırmıştır. Türk atlı kavimlerinin bozkırda oynadıkları rol, Batı tarihi açısından da kaçınılmaz sonuçlara yol açmakla beraber, Doğu'daki etkisi emsalsiz olmuştur. Öyle ki, Güney'deki yerleşik imparatorluklar üzerinde kurdukları baskıyı, Grousset, “insanlık tarihinin en önemli olayı”³ olarak nitelemektedir. Takdir edilmelidir ki, böylesine sonuçlara yol açan bir olayın öznesi olabilmek sıkıca teşkilâtlanmış olmayı gerektirmektedir. Arsal, böylesine bir teşkilâtın koşulları olarak “emretmesini bilen reisleri” ve “itaat etmesini bilen orduları”⁴ görmektedir. Bu koşulları kabullenmekle birlikte, reislerin nasıl olup da emretmesini bildiklerini ve orduların da itaat etmeyi neden kabullendiklerini açıklamak durumundayız.

“Ormanlardan bozkıra doğru göç, protoTürklere tarihlerinin en önemli devrimlerinden birini yaptırdı: Bir avcı ve toplayıcılık uygarlığından, bir hayvancılık uygarlığına; ren geyiği kültüründen at kültürüne geçtiler”⁵

Bu geçiş, dönemi için önemli ve belirleyici bir olaydır. At yetiştirmenin öncelikle proto-Türk kavimlerinin yaşadığı coğrafyada başladığını biliyoruz⁶. Üretim biçimindeki köklü bir değişiklik, önemli oranda, yaşama biçimini de etkiler. Bu etki kendisini, ilk olarak, biniciliğin öğrenilmesi konusunda gösterir. Bu, kaçınılmaz bir sonuç ve gerekliliktir. Zirâ, hayatını at yetiştirmekle kazanan bir topluluk “kendi ata

¹ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev.: M.Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1993, s.89.

² L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev.: Sadrettin Karatay, Ankara, TDK, 1986, s.34.

³ Grousset, a.g.e., s.14.

⁴ Sadri Maksudi Arsal, “Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının rolü”, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul, TTK, 1943, s.1078.

⁵ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev.: Galip Üstün, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1995, s.37.

⁶ Wolfram Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Ortaasya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Mâlûmat”, *Ülkü*, Cilt: XVI, Sayı: 92, Ankara, Birinciteşrin 1940; Roux, a.g.e., s.38.

binmezse at sürülerini otlatamaz ve muhafaza edemez”⁷. At kültürüne bağlı olarak, ilk örneği ‘binicilik’ olan dönüşüm zincirleme olarak devam edecek ve bizi, ilerleyen bölümlerde önemle üzerinde duracağımız iki sonuca götürecektir. Bunlardan biri, biniciliğin dönemin gereği olarak, zamanla, ‘süvarilik’ haline gelmesi ve beraberinde o güne dek emsali görülmemiş bir savaş biçimini getirmesidir. Bir savaş aracı olarak atın başarısı ancak ona bağlı taktiklerin geliştirilmesiyle mümkündür. Örneğin, ancak at dört nala koştuğu zaman okun hedefe isabet edeceğinden emin olunursa, onu kullanmanın bir faydası vardır⁸. Sözü ettiğimiz sonuçlardan ikincisi ise, yine at yetiştirme ile ilgili olarak (genellikle atla ilgilenmek erkeğin hakkı idi) bu kültür, güçlü bir ‘Baba Hukuku’ geliştirmiştir⁹. Bu iki sonuç Türklerin devlet anlayışının oturduğu temellerden ikisini oluşturacaktır.

Atın “sahibi gibi, tüm övgüleri hak ettiğini” söyleyen Roux¹⁰, bu birlikteliğin sonucunu şöylece anlatır:

“Eşsiz birer biniciydiler, atları dünyanın en iyi atlarıydı ve onları at üstünde görenlere at üstünde doğmuş ve sonra da sanki bir daha hiç inmemiş izlenimi verirdi. Attan çekme gücü olarak yararlanmayı, ata binmeyi ilk onlar öğrenmişlerdir. Eyeri ve üzeniyi icad etmiş olan da onlardır. Usta birer okçuydular; yayları, oklarını herkesinkinden uzağa atabiliyordu ve en iyi oklar onlarınkilerdi. Böylece at üstünde ve silahlı; sürüp gittiler ve yenilmez göründüler; gerçekten de yaklaşık iki bin yıl boyunca, yenilmez oldular”¹¹.

Türklerin, tarihin muhtelif devirlerinde, bütün bir Avrasya sahasında “hayret verici bir çabuklukla”¹² fütuhatta bulunmalarının sırlarından biri at idi. Türk tarihinde atın oynadığı rolü (bu belki de başroldür) bilen biri, İslâm öncesi Türk tarihi hakkında çok şey biliyor demektir. Kültigin kitâbesinde, Kültigin’in katıldığı bütün savaşlarda kullandığı atların adları ile anılması; Dede Korkut Kitabı’nda, Bey ağzından “at işlemeze er öğrenmez, hüner atındır”¹³ dedirtmesi ve destanlarda atın, alpın ‘mütemmiz cüz’ü sayılması hep bu yüzdendir.

⁷ a.g.e., s.169.

⁸ a.g.e., a.y.

⁹ Wilhelm Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, *Belleten*, Cilt: V, Sayı: 20, I.Teşrin 1941, Ankara, TTK, 1995, s.456.

¹⁰ Jean-Paul Roux, *Orta Asya : Tarih ve Uygarlık*, Çev.: Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001, s.38.

¹¹ Roux, *Türklerin Tarihi*, s.38.

¹² Gyula Németh, “Türklüğün Eski Çağı”, *Ülkü*, Cilt: XV, Sayı: 90, Ağustos 1940, s.517.

¹³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara, TDK, 1997, s.217.

‘Atlı Kültür’ kavramını anlayabilmenin zorunluluğuyla atın önemine değindikten sonra ‘emretme’ ve ‘itaat etme’ ilişkisini temellendirmeyi deneyebiliriz.

Türkler, büyük sürüler halinde hayvancılık yapıyor ve birarada yaşıyorlardı. Büyük sürülerin birarada tutulması, otlakların belirlenmesi ve belirlenen bu otlakların kendilerinden olmayanlara karşı savunulması “bedenî faaliyetten ziyâde nezâret ve basireti icabettirir”¹⁴. Bozkırda hayatın odağını oluşturan bu sosyal olgu iş bölümünü zorunlu kılar. Söz konusu olgunun nezâret ve basîreti gerektiren yönü kimi insanı yönetmeye, emretmeye ve hâkimiyete hazırlarken¹⁵, diğerlerini de itaate icbar eder. Birlik, beraber yaşama ve ortak servetin korunması ilkesi üzerine kurulduğundan¹⁶, topluluğun çıkarı ile fertlerin çıkarı örtüşür. Bu durum itaatin hem nedenini hem de güvencesini teşkil eder. Roux’ya göre, hayat tarzı, içinde otoritenin reddini barındıran bir özgürlük anlayışı olan bozkırlı¹⁷ böylelikle itaati kabul eder. Bu, zor bozkır şartlarında ve mevcut toplumsal yapıda yaşayabilmenin biricik yoludur. Şekilsiz insan kütesinin ancak bir teşkilâtçı lidere, bir hükümdara kavuşmakla millet haline gelebileceğine¹⁸ ilişkin inanç da bu köklerden hayat bularak Türk devlet anlayışı içindeki yerini alır. ‘Emretme-itaat etme’ ilişkisinin, ‘boyun eğdirme’ olarak değil de ‘boyun eğme’ olarak nitelendirilmesi gereği önemli bir ayırımdır. Zirâ, özgür bir ruha sahip olmakla birlikte, bozkırlı “bir şefi tanıyıp kabul ettiğinde hiç zorluk çıkarmadan en zorlu disipline boyun eğer”¹⁹.

“Dünyada hiçbir insanın olamayacağı kadar –ister lâik ister din adamı olsun– efendilerine sâdıktırlar. Ona saygı duyarlar ve kesinlikle ihanet etmezler... “Kağan’ın kölesiyim” der subay. Bir kölenin efendisine hizmet ettiği gibi, hatta daha da fazla hizmet eder efendisine, çünkü bir köle zorla hizmet eder, askerse gönüllüdür”²⁰.

Hegel’in köle-efendi diyalektiğini çağrıştıran bu satırların da söylediği gibi, bozkırlı Türk sadece çoban değil, aynı zamanda askerdir de. Hem de “Attila’nın

¹⁴ Jozsef Deér, “İstep Kültürü”, A.Ü. DTCF Dergisi, Cilt: XII, Sayı: 1, 2, Mart-Haziran 1954, s.160.

¹⁵ a.g.e., a.y.

¹⁶ a.g.e., s.162.

¹⁷ Roux, Orta Asya, s.39.

¹⁸ Deér, “İstep Kültürü”, s.167.

¹⁹ Roux, Orta Asya, s.39.

²⁰ a.g.e., a.y.

yanında hizmetçi olmayı Romalılar nezdinde zengin bir adam olmaya"²¹ tercih edecek derecede liderine - o da aynı zamanda komutandır - bağlı bir asker. Çobanın aynı zamanda asker olması da, Türk toplum yapısını ve devlet felsefesini anlamada kilit kavramlardan biridir. Toplum, sadece birarada duran insanlar olmaktan öte herkesin neyi nerede ve ne zaman yapacağını iyi bildiği dayanışmacı bir yapıdır. "Çünkü topluluğun dayanışmasından önce askerlerin dayanışması gelir"²².

Bu döneme ilişkin olan biteni ve arkalarındaki ilkeleri anlayabilmemiz için, yerleşik tarımcı toplumların, atlı çoban toplumlarla kıyaslandığında, uygarlığın daha ileri bir aşamasını temsil ettikleri biçiminde özetlenebilecek yeni zamanların klâsik tezinin ideolojik bir bakış açısını yansıttığına ve geçerliliğinin de kendinden menkul olduğuna iknâ olmamız gerekir.

"İngiliz tarihçisi Toynbee'nin göçebe hayat tarzı hakkındaki görüşleri de genel olarak aynıdır. Göçebelik birçok bakımlardan çiftçilikten üstün bir meziyettir. Çünkü, başta hayvanların ehlileştirilmeleri, yabanî bitkilerin ehlileştirilmesinden şüphesiz ki üstün bir sanattır. İktisadî bakımdan ise çiftçi, yetiştirdiği ham mahsulü doğrudan doğruya tükettiği halde göçebe, aslında yenmesine imkân olmayan otları hayvanlara yedirerek onları süte, ete ve yapağıya dönüştürür. Bunun için güç fizikî şartlara uymak gerekir. Bu âmiller çobanlık mahareti yanında askerî kabiliyetlerin de gelişmesini sağlar. İleri görüş, sorumluluk duygusu, fizikî ve ahlâkî dayanıklılık gibi. Toynbee aynen şunları söyler: Göçebenin hayatı, hiç şüphesiz insan maharetinin bir zaferidir"²³.

İlk Türklüğe, atın ilk ehlileştirilmesi ve bununla ilgili olarak karakteristik bir atlı çoban kültürünün yaratılmasını atfetmenin anlamı şimdi nispeten daha belirgindir. Bunun anlamı:

"İnsanlık tarihinde bir defa olmuş bir başarıdır, öyle bir başarı ki, kavimlerin ve kültürlerin gelişiminde kendine özgü sonuçlar doğurmuştur. Ancak bunun sayesinde ki, tarihî olayların ispat ettiği gibi, büyük devlet esası için temel şartlar, dar ve aslî anlamda yaratılmıştır"²⁴.

Bu âna dek söylenenleri şöylece özetlemek mümkündür: Türkler bozkırın atlı çobanları olarak, geliştirdikleri sevk ve idâre yeteneklerini ve emretme - itaat etme ilişkisini hayvan sürülerinden insan topluluğuna uyarlamak suretiyle insanlık

²¹ Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, TDAV, 1995, s.44.

²² Roux, *Orta Asya*, s.39.

²³ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Çev.: Hamit Zübeyir Koşay, Ankara, TKAE, 1988, s.5.

²⁴ Koppers, "İlk Türklük...", s.471.

tarihinde çok yeni ve kendinden sonrası için belirleyici olacak ölçüde etkili bir dinamizm yaratarak “bambaşka bir dünya görüşü elde etme şansına erişmiştir”²⁵. Şu an için ‘dünya görüşü’nden bahsetmekle gelmiş olduğumuz nokta, konuya felsefi açıdan yaklaşmak için en uygun âna karşılık gelmektedir.

Dışarıdan bakıldığında, çobanlık ve savaşçılık iki farklı varoluş tarzı gibi gözükmektedir. Bu durumda insanın kendini, ötekini, doğayı ve bunların ilişkileri toplamı demek olan hayatı anlamlandırmasında bir tutarlılıktan söz edebilir miyiz? Başka bir biçimde sormak gerekirse: Türkler bu süreci bir kişilik yarılması yaşamadan aşabilmişler midir? Eğer bu iki varoluş tarzını birbirlerine bağlayanın ‘at’ olduğunu görmezden gelirsek, bu sorulara olumlu bir yanıt vermek hayli güçleşir. Bir diğer önemli nokta da çobanlığı ‘doğa ile mücadele’ ve savaşçılığı da ‘doğa için mücadele’ olarak görebildiğimizde, ‘mücadele’ kavramının bu iki varoluş tarzı arasında bir bağ olduğu, belki de onların içiçe geçmesini sağladığıdır. Türk devlet anlayışının doğanın ilkeleri üzerine kurulu, din inanışları ile karışık, bir gelenek haline geliştiğini²⁶ gördükçe, bu noktayı hatırlamamız faydalı olacaktır. Asya bozkırlarında, atlı çobanlarca kurulan devletlerin kökenini kudretli bir lider çevresinde kenetlenmiş, kendisine özel bir dünya görüşüne sahip, düzenli ve disiplinli bir insan topluluğunun, aynı sosyal düzen ve disiplin seviyesine erişememiş veya sahip çıkamamış toplulukları itaat altına almasında²⁷ aramak pek de yanıltıcı olmasa gerektir. Kurulan bu devlet düzeninin güvencesi ise, ordunun halk, halkın da ordu olması²⁸, ordu ve toplum düzeninin – aynı varoluş tarzlarında olduğu gibi – içiçe geçmiş bulunmasıdır. At da olduğu gibi, bu durum da Türk egemenliğinin sınırlarında bir diğeridir ki, ileride ayrıca üzerinde durulacaktır.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 5.baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1988, s.211.

²⁶ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1982, s.XI.

²⁷ Arsal, “Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk ...”, s.1070.

²⁸ Bahaeddin Ögel, “Türk Tarihinde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri”, *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler II*, Ankara, 1983, s.225 v.d.

2. Devletin Metafizik Çerçevesi Ve Dünya Devleti Fikri

Türkler, insanlık tarihinde devletsiz bir safha olabileceğini düşünmemiş gibidirler. Bizi bu yargıya ulaştıran, onlardan kalan tarihi verilere ilişkin bilgilerimiz değil, devlet anlayışlarına ilişkin inancımızdır. Kül Tigin Kitâbesi'nin doğu yüzünün ilk cümlesi şöyledir:

“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında; ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğulları üzerine ecdâdım Bumin hakan, İstemi hakan (tahta) oturmuş; oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idâre edivermiş, tanzim edivermiş”²⁹.

Bu ifadeden çıkarılabilecek pek çok sonuç vardır. İlk, açıkça bir ‘yaratılış’a işaret edilmektedir. Gök ve yerin, maddi unsurlar olarak, yaratmanın faili değil, nesnesi biçiminde sunulmaları dikkat çekicidir. Yaratanın kim olduğu bildirilmemekle beraber “muhtemel olarak bu fâil, yüksek Gök Tanrı’dır”³⁰. Yaratılışın ikinci aşaması olarak, daha önce yaratılmış iki varlığın, mavi gökle yağız yerin arasında insanlar yaratılmıştır. Fâil burada da belirsiz kalmakla beraber “zamanı Tanrı takdir eder; kişi oğlu hep ölmek için türemiştir”³¹ cümlesinin yardımına başvurduğumuzda, insanın sonunu takdir eden Tanrı olduğuna göre, adı anılmayan yaratıcı fâilin de o olduğu anlaşılmaktadır³². Türk mitolojisinde Gök ve Yer herşeyin ikili esas unsurudur. İki arasında yaratılmış olan insanoğlu onları tamamlıyordu. Zaten, bilinmeleri için ‘bilen varlık’ olan insana ihtiyaçları olduğu açıktır. Yaratılış seyri içindeki dikkat çekici unsur olan Türk kağanı ise, “Türk devlet felsefesinin bir katkısı olsa gerekti”³³. Devlet felsefesi açısından çok daha çarpıcı olan şu sonuçları da yine bu cümleden çıkarabiliriz: 1. Kağan yaratılmış olan tüm insanların üzerine oturmuştur. Kağan, sadece Türklerin değil, bütün insanların kağanıdır. 2. Kağan, bütün insanlar üzerine oturmakla birlikte, sadece ‘Türk milletinin ülkesini, türesini idâre edivermiş, tanzim edivermiş’tir. 3. Kağan, sanki yaratılışta var olan bir töreye göre “idare edivermiş”, zamanla ortaya çıkan

²⁹ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, TDK, 1986, s.29.

³⁰ P.W.Schmidt, *Tukue'lerin Dini*, Çev.: Sâdetin Buluç, İ.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt: XIV'den ayrı basım, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1966, s.47.

³¹ Orkun, a.g.e., s.50, 52.

³² Schmidt, a.g.e., a.y.

³³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi : Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar II. Cilt*, Ankara, TTK, 1993, s.150.

gerekliliklere uyum amacıyla da yeni düzenlemeler yapmıştır. 4. Çok önemli bir ayrıntı olarak, önce kağan tahta oturmuş, ancak ondan sonra bir milletin varlığından söz edilmiştir ki, bu daha önce andığımız, bozkır atlı çobanlarının ancak bir hükümdara kavuştuğunda millet haline gelebileceği, anlayışını hatırlatır. Hükümdar devletle örtüşebildiği oranda, milleti “devlet ülküsünde birleşmiş toplum”³⁴ olarak tanımlamak böylece mümkün olabilir.

Bütün bu çıkarımladığımız sonuçlar üzerinde çalışma boyunca durulacağından, devletin zamandaki başlangıç (yaratılış) sınırını unutmadan, devlet için zamanın sonu olan sınırı da görmek gerekir.

Türk devletini yaratılış ile başlatan Kül Tigin Kitâbesi, onun sona erme şartlarını da açıkça ortaya koyuyordu:

“Üstte gök basmasa, aşağıda yer delinmese Türk Milleti ilini türeni kim bozar”³⁵.

Üstte göğün basması, altta yerin delinmesi ise bir tek anlama geliyordu: Kıyamet. Türk mitolojisinde ‘göğün direği’ anlayışının çok önemli bir yeri vardır. Oğuz Kağan’ın ağzında “güneş bayrak, gök çadır olsun”³⁶ biçiminde en güzel ifadesini bulduğu gibi, Türkler göğü çadırlarına benzetiyorlardı. Çadırın direğine benzettikleri göğün direği ise kutup yıldızı idi. Ona ‘demir kazık’ veya ‘altın kazık’ derlerdi. İnanişe göre, demir kazık gökte hiç hareket etmeden durur, yalnız dünya değil, gökteki bütün gezegenler de ona bağlı olarak, çevresinde dönerdi. Kutup yıldızına bağlı en yakın yıldız Küçükayı burcu idi. Yedi yıldızdan oluşan bu yıldız kümesinin kuyruğundaki yıldız, Kutup yıldızına çok yakındı. Yıldız kümesi sanki bu kuyruğu ile Kutup yıldızına bağlanmış gibiydi. Bu gözlem sonuçları zamanla Türk atlı kültürünün temellerinden gelen motiflere dönüşmüştü³⁷.

“Türkler, kuyruktaki bu iki yıldızı, iki aygır gibi düşünmüşlerdi. Bunlar, “Ak-bozat” ile “Gök-bozat” idiler. Arkadaki dört yıldız çekiyorlardı. Bu da, dört tekerlekli bir araba idi. Atlar ile dört yıldız arasındaki küçük yıldız

³⁴ Teoman Durah, “Tarihin Dayanılmaz Ağırlığı”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XV, Ankara 1999, s.124.

³⁵ Orkun, a.g.e., s.40.

³⁶ W. Bang ve G.R. Rahmeti, “Oğuz Kağan Destanı”, Reşit Rahmeti Arat Makaleler, Cilt: I, Haz: Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TKAE, 1987, s.620.

³⁷ Ögel, Türk Mitolojisi II, s.169-171.

da araba oku oluyordu. Araba ve atlar, kutup yıldızının çevresinde dönüp duruyorlardı. Büyükayı burcunun yedi yıldızı birer aç kurt idiler. Küçükayı burcunun iki atını kovalayıp duruyorlardı”³⁸.

Bu kovalamaca, hepsi için de, kalın zincirlerle demir kazığa bağlı olarak sürüyordu. İşte, kıyamet bu zincirlerin kopması demektir. Daha da doğrusu, zincirler koptuktan sonra gökteki düzenin bozulması. Türk için kıyamet, gökte düzenin bozulması olduğu gibi, yerde de törenin bozulmasıdır. Çünkü, gök düzeni ve yer düzeni birbirine bağlıdır. Türkler bu güne ‘kagançı çak’ derler ki, “kalacak olan çağ” demektir³⁹. Radloff ve Verbitskiy’in Altaylı şamanistlerin söylencelerinden yaptıkları derlemeler, bize, bu günü şöyle tasvir eder:

“Kagançı çok geldiği zaman gök demir, yer sarı bakır olur. Hanlar hanlara saldırır, uluslar birbirine kötülük düşünür... Kişi bir dirsek kadar küçük olur. Başparmak kadar erkek olur. Erlerin dizgini kısa olur (güçlülerin elinde oyuncak olurlar). Ayak takımı bey olur. Baba çocuğunu, çocuk babasının tanımaz (saymaz). At başı kadar altına bir kap yemek verilmez. Ayak altında altın bulunur da onu alacak kimse bulunmaz... O çağda dünya bozulur; yer ve insan nesli mahvolur. Fitne ve fesat saçan gaddar rüzgâr insanları heyecanlandırır. Türe bozulur... Ulus bozulur”⁴⁰.

Dikkat edilirse görülür ki, yakınılan durumlar, öncesinde hep törece düzenlenen durumlardır. Yaratılışla kaim devlete karşı her ‘yanılgı’nın bu anlayış içinde bir nedeni vardır: “Dokuz Oğuz kavmi kendi kavmim idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldu”⁴¹. Aynı cümle bir kez de Bilge Kağan Kitâbesi’nde geçer. Durumu anlatmak için kullanılan kelime ‘Bulgak’tır ve “karışıklık, isyan” demektir⁴². Aynı kelime, 350 yıl kadar sonra, Kaşgarlı’nın sözlüğünde, “düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen karışıklık”⁴³ karşılığını bulur. Böyle bir durumdaki paniğin ‘düzen’in ne kadar karşıtı olduğu açıktır. Bu yüzdendir ki, “dünya bulgak”ını kıyamete benzeten Kutadgu Bilig, sebep olanın başının kesilmesini ister⁴⁴.

³⁸ a.g.e., s.171.

³⁹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, III. Baskı, Ankara, TTK, 1986, s.24.

⁴⁰ a.g.e., s.24-25.

⁴¹ Orkun, a.g.e., s.48.

⁴² A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara, TDK, 1995, s.270.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk I*, 3. Baskı, Çev.: Besim Atalay, Ankara, TDK, 1992, s.467.

⁴⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev.: Reşid Rahmeti arat, 4. Baskı, Ankara, TTK, 1988, b.4213.

Görüldüğü gibi, Türklerin en büyük korkusu, düzenin bozulmasına ilişkindir; en büyük suç da bu amaca yönelik eylemdir. Düzenin sahibi Tanrı; yerdeki temsilci ise, Kağan'dır. Türkler, gök ve yer düzenlerinin benzerliklerine ilişkin inançlarını hep diri tutmuşlardır.

Tarımcı toplumlar ile atlı çobanların dünya görüşleri arasında bir farklılığın olması, kolayca anlaşılır bir şeydir. Tarımcının dünyası, gün boyu, sınırları belirlenmiş tarlası idi. Ürünle ilgili ve verimi etkileyebilecek, zararlı veya yararlı herşeyi kutlu sayıyordu. Bu durum, onların ulûhiyet anlayışlarının temelini teşkil ediyordu. Çöngeller arasına sıkışıp kalmış Hintliler de Orta ve Güney Çin'deki pirinççi Çinliler de, her zaman çok tanrılı olmuşlardı⁴⁵. Tarımcının, yalnızca ürününde ve bereket getirebilecek her türlü sihirli şeyde olan gözleri yukarı baktığında çoğu zaman bulutlarla kaplı gökyüzünü görürdü. Zaten o da havanın bulutlu olmasını isterdi. Ürünün ihtiyacı olan yağmuru getirecek bu bulutlar, onun için, istenilir şeylerdi. Gerçi, tarlasında çalışan tarımcının, göğe bakacak vakti de pek yoktu. Atlı Türkler ise,

“yere yalnızca atlarının ayakları ile bağlı idiler. Onlar kendilerini, yağız yer ile mavi gök arasında asılmış ve boşlukta yürür gibi düşünürlerdi. Türk'ün başı gökteydi. Onun zihnini yoran ve kalbini dolduran tek şey, üzerini kaplayan sonsuz mavilikti. Sonsuz göğün tek rengi ve tek kubbesi, onun düşüncelerini birleştiren ve tek amaca yönelten önemli bir sebepti”⁴⁶.

Bu sebebin sonucu, tek ve sonsuz gökyüzünde tek ve kudreti sınırsız bir Tanrı'nın olması gerektiğine dair inançtı. Onlara göre Tanrı ‘Tengri teg Tengri’ yani “‘Tanrıya benzer Tanrı’ veya ‘kendine benzer Tanrı’ idi”⁴⁷. Gök düzeni, yer düzenine benziyorsa ve gökte de kudreti sınırsız tek Tanrı var ise, yerde de tek hükümrân olmalıydı. Türkler bunu; ‘Gökte tek Tanrı, yerde tek Kağan’ biçiminde formüle edeceklerdir.

Gökteki düzen ‘Tanrı’, yerdeki düzen ‘Devlet’ demektir. İnsan için, evrendeki düzeni, ancak zaman ve mekân formlarıyla anlamlandırmak mümkündür. Türklerin devlet anlayışı ve ilkeleri “temellerini zaman ve mekânın değişmez sistemlerinden

⁴⁵ Bahaeddin Ögel, “Türklerde Kâinat Devleti Anlayışı, Tarihte Türk Devletleri I, A.Ü. Rektörlüğü Yayını, Ankara, 1987, s.58.

⁴⁶ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, TDAV, 1988, s.698.

⁴⁷ a.g.e., s.699.

almıştır”⁴⁸. Türk kültür tarihine bakıldığında, bu konuyu aydınlatacak örnekler bulmakta hiç güçlük çekilmez. Bu örnekler iyi incelendiğinde görülür ki, Türklerde zaman, mekân ve hayat (kültür) içiçe geçmiştir. Bu, düzensizlik değil, sıkı bir düzenin ifadesi olarak kendini devam ettiriyordu. Bu düzenin tesisinde gök yere örnek olduğu gibi, yer de göğe yansiyordu. Söz konusu gözlem, çıkarım ve kabullere dayalı olarak biçimlenen kozmik yasalara göre, unsurlar, yönler, dört büyük yıldız manzûmesi, dört ana renk, “ilâveten seyyâreler, mevsimler ve günün merhâleleri birbirine teşmil ediliyordu”⁴⁹. ‘Gök düzeni’ ve ‘yer düzeni’ o derece içiçe geçmiş ve birbirini yansıtır hale gelmişti ki, bugün bu, Türk kültür tarihinin en açık izlenir temasıdır. Örneğin, Türklerde gündüz güneyin; gece de kuzeyin sembolü idi. Bu nedenledir ki; Türkler, tam güney noktasına ‘gün ortası’; kuzey yönünde de ‘gece ortası’ yani, ‘tün ortası’ derlerdi⁵⁰. Kuzey karanlığın sembolü idi ve rengi de kara olarak belirlenmişti. Bu anlayış, bugün bile, kuzeyimizde bulunan denizin adında yaşamaktadır. Oğuz boylarının kuruluşundaki ‘ikili’, ‘dörtlü’, ‘altılı’, ‘onikili’ ve ‘yirmidörtlü’ düzen sayıları da, aynı zamanda, zaman ve takvim birimleriydi. Büyük Hun devletinin temelini, ‘doğu’ ve ‘batı’ diye ikili bir düzen oluşturuyordu. ‘Dört köşe’ ve ‘alt köşe’ devletin soylu boyları idiler. Bütün ordu ise ‘yirmidört tümen’di⁵¹. Oniki hayvanlı Türk takviminde veya başka yerlerde, bir merkezin çevresinde dönerken gösterilen siyah ve beyaz iki hayvan da sadece gece ve gündüzün değil, “dünyanın, uzayın ve hatta hayatın esas prensiplerinin de sembolleri idi”⁵². Dört ana rengin, dört yönün, dört mevsimin, dünyanın dört köşesinin ve dört unsurun sembolü olan ‘4’ rakamı gibi, diğer sayılar da destanlara, masallara, deyimlere, atasözlerine ve hatta dinî sihrî inanışlara girmiş, Türk dilinin ve günlük hayatının ayrılmaz birer parçası olmuşlardır. Bu sayılar, birer fal işareti veya büyücülerin uydurdukları rakamlar da değildir. Kökleri dinî-sihrî inanışlardan gelmekle birlikte, Türk dinine ve toplumsal hayatına girmelerinin başkaca nedeni de içiçe geçmiş gök ve yer düzenlerinin açıkça gözlemlenebilir oluşuydu. Bu sayılar, “önce gerçekçi bir gözle

⁴⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I.Cilt, Ankara, TTK, 1993, s.277.

⁴⁹ Emel Esin, *Türk Kosmolojisi : İlk Devir Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1979, s.4.

⁵⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.448.

⁵¹ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.247.

⁵² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s.448.

hesaplanmış ve sonra da Türk dinine girmiştir”⁵³. Bu inanışın bir benzeri Çin’de de vardır. Bununla birlikte, “bu inanışların menşei arayan Chavannes onu Türkler’de bulmuştur”⁵⁴. Gökalp’in naklettiğine göre, Chavannes diyor ki:

“Bu dördü tasnif Türkler’de ve Çinliler’de başka başkadır. Çünkü evvelâ Çinliler’de unsurların sayısı beş olduğu halde, Türkler’de dördttür. Sonra, Çinliler’de Batı’nın unsuru «maden» olduğu halde, Türkler’de «rüzgâr»dır. Türkler’in dört unsuru Hintliler’in unsurlar tasnifine de benzemez... (Ayrıca bu tasniflerin esasları ve rolleri yalnız Türk teşkilâtlarında vardır... O halde, bu unsurlar hâlis Türk manzûmesidir”⁵⁵.

Eberhard da Chavannes gibi düşünmekle birlikte, ayrıca, ilk dönem Çin kültürünün, kuzeyden gelen Türk kültürüne biçimlendiği üzerine esaslı vurgular yapar⁵⁶.

Bu anlayış hiçbir kültürle kıyas kabul etmeyecek ve emsalsiz bir oranda devlet düzenine yansımıştır. Hatta, belki de bundan cesaretle, Gabain, Gök-Türk devletinin adındaki Gök’ün dahî, sadece kutsal doğunun rengi olan ‘mavi’ye işaret ettiğini iddia etmiştir⁵⁷.

Kağan’ın iktidarı gök düzeni ile yer düzeninin ahengine bağlı olduğundan, O, iktidar sağlayan bu ahengi sürekli sağlamayı ve korumayı gözetir. Öyle ki; bu, hayatı ve ölümü belirleyen savaş yönetimine dahî yansımıştır. Bunun bir sonucu olarak Hunlar, Göktürkler ve diğer Türkler “ayın ilk günlerinde veya dolunay esnasında hücumu geçer ve ay sonlarına doğru geri çekilirlerdi”⁵⁸. Bu olgunun Hunlar’dan beri gözlenmiş olması, Maniciliğin ay kültü ile kurulabilecek herhangi bir ilgiye engeldir.

Bu, ‘ahengi gözetme’ görevi kağana bütün yeryüzünün sorumluluğunu yükler. Bu sorumluluk çerçevesinde “Dünya devleti” bir gerekliliktir. Gökükbenin

⁵³ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.291.

⁵⁴ Ziya Gökalp, “Eski Türkler’de İçtimâî Teşkilât ile Mantıkî Tasnifler Arasında Tenâzur”, *Makaleler III*, Haz.: M. Orhan Durusoy, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977, s.28.

⁵⁵ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s.54-55.

⁵⁶ Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev.: Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK, 1942, s.69-70, 93; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, TTK, 1987, s.30-35; W. Eberhard, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *DTCF Dergisi*, Sayı: 4, Mayıs-Haziran 1943, s.19-29; Ayrıca: Muhaddere N. Özerdim, “Chou’lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini”, *Belleten*, Cilt: XXVII, Sayı: 105, Ocak 1963, s.1-23.

⁵⁷ Annemarie von Gabain, “Renklerin Sembolik Anlamları”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt III, Sayı:1, DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 1968, s.109.

⁵⁸ Deér, “İstep Kültürü”, s.174.

altını tek bir devlet gibi görme düşüncesi Türkler’de, çok eski ve köklüdür⁵⁹. Kağanın nitelikleri ve görevleri, Tanrı ve evren anlayışları sınırları içinde konumlandığından, hedefleri de daima; ‘Dünya devleti’ olmuştur⁶⁰.

Göktürk yazıtlarının yaratılışı anlatan bölümlerinde yeri, göğü ve insanları yaratanın kim olduğu açıkça söylenmiyordu; ancak, “Tanrı’nın insanlığı idare etmek için Türk hakanını tâyin ettiği”⁶¹ bu yazıtların pek çok yerinde, açıkça söyleniyordu.

“Bozkırda, içtimâî ve siyasî hayatın hudutları silinmiş ve çevrelerinin sonsuz sınırları içinde açılarak hâdiseler âdetâ kozmosta cereyan etmiştir. Kağan, sadece siyasî bir iktidarın üstünde ve beşerî bir cemiyette kâinat nizâmının muhafızı ve lüzumunda nâzımıdır. Zira, iktidarı majik bir kuvvet taşır ve bu yüzden dünyaya sonsuz bir kibirle bakar; bütün gördüklerinin kendisine ait olduğunu sanır”⁶².

Bu durumu gösterir çok açık örneklerden olmak üzere; Bilge Kağan, dünyanın dört yanındaki bütün milletlerin kağanı olduğunu söylüyor⁶³; Oğuz Kağan, “Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim”⁶⁴ diye buyruk yazdırıyor: Attilâ’nın atalarında bir Hun kağanı ise bir Bizans komutanına şöyle diyordu: “İstersem güneş ışınlarının ulaştığı her yeri zapta muktedirim”⁶⁵. Attilâ’nın kendisi de, Priskos’un ‘Ares’in kılıcı’ olarak andığı, kılıcı, bir çobanın bulup kendisine getirmesi üzerine, bütün dünyanın imparatoru tayin edildiğini düşünüyordu⁶⁶. Bu son örneğin diğerlerinden farkı, işin içine dünya egemenliğini işaret eden bir simgenin karışmasıdır. Burada, kılıç yeryüzündeki hiç kimsenin kılıcı değildir; o halde, ilâhi bir işarettir. Egemenliğin meşruiyetini perçinlemek amacıyla yönelik bu tip sembolik anlatımların en bilineni rüya motifidir ve bilinen ilk örneği Oğuz Kağan Destanı’nda yer alır: Oğuz Kağan’ın veziri olan Uluğ Türk rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok görür. Altın yay, gün doğusundan gün batısına dek tüm yeryüzünü tutmuştu. Üç gümüş ok da ileri, kuzeye dek

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, “Türk Milleti ve Türk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara, A.Ü. Rektörlüğü Yayını, 1987, s.67.

⁶⁰ Ayhan Bıçak, “Yörük Bayramı Geleneği Üzerine Bir Deneme”, *Söğüt X. Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt, Ertuğrul Gazi’yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yayınları, 1996, s.44.

⁶¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.5.

⁶² Şerif Baştav, “Eski Türklerde Harp Taktiği”, *Türk Kültürü*, Cilt: 2, Sayı: 22, TKAE, 1964, s.47.

⁶³ Orkun, a.g.e., s.22.

⁶⁴ Bang ve Rahmeti, “Oğuz Kağan Destanı”, s.620.

⁶⁵ Baştav, a.g.e., s.47.

⁶⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.53.

uzanıyordu. Gördüğü rüyayı Oğuz Kağan'a anlatan Uluğ Türk, yorumunu da kendisi yapmıştı: Bu, Tanrı'nın bütün dünyayı Oğuz kağanın uruğuna bağışlayacağını bir işaretiydi⁶⁷.

Göktürkler'den hemen sonra, aynı bölgede bir devlet kuran Uygurlar'a ait bir destanda da 'dünyanın hakimi olma' anlayışının izleri açıkça görülmektedir. Uygur hükümdar ailesinin menşei hakkındaki bir efsânenin devamı olmasının, önemini daha da arttırdığı bu destana göre: Buku Han, rüyasında, penceresinden içeri giren bir kız görmüş, üç gece tekrarlanan bu olay karşısında vezirinin tavsiyesi ile kızla konuşmuş ve birlikte gittikleri "aktağ" da bu konuşmalar yedi yıl altı ay yirmi gün sürmüş, son gece, kız ayrılırken, «doğudan batıya kadar her yer senin emrine girecek» demiştir. Aynı destanda, Buku Han yine rüyasında, bu kez beyaz elbiseli ve beyaz âsalı bir adam görmüş; adam Han'a bir yeşim taşı vererek, «Bu taşı koruyabilirsen cihânın dört yanı senin bayrağın altında birleşir» demiştir⁶⁸. Bilindiği üzere, benzer bir rüyayı Osman Gazi de görmüştü: Kerâmet sahibi olarak bilinen bir azizin koynundan bir ay'ın çıkıp Osman Gazi'nin koynuna girmesiyle, göbeğinden bir ağaç çıkmış ve gölgesi bütün dünyayı tutmuştur⁶⁹. Bu menkıbe daha önce başka Türk-İslâm hânedanları için de kullanılmıştır. Dünya devleti fikrinin sembolik anlatımlarını İslâmi devirde de görmek, bu sembolik anlatımların ardındaki anlayışın diri tutulduğunun da bir göstergesidir. Zaten, İnalçık'a göre.

"İslâmi motif yanında diğer unsurlar, yani Tanrı'nın muayyen bir remizle dünya hâkimiyeti bağışlaması, bu remizli haberi bir din ulusunun tefsiri, rüya ve ağaç gibi motifler tamamıyla Orta Asya menşe efsânelerine ircâ olunabilir"⁷⁰.

İslâmi dönemin bir eseri olan Kutadgu Bilig'de ise, hiçbir sembolik anlatıma gerek duyulmadan, hükümdar doğrudan 'Acuncı' (Dünya beyi) olarak adlandırılmıştır. Sözü edilen bu inanışların Türk boyları arasında, kabullenilen farklı dinleri aşkın bir ortaklık, bir bağ kurduğunu görüyoruz. Macar Kralı Almoş'un

⁶⁷ Bang ve Rahmeti, a.g.e., s.632.

⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 2, İ.Ü. Ed. Fak., Ekim 1971, s.6-7.

⁶⁹ Yaşar Akbıyık, "Türk Devlet Geleneğinde Rüya Motifi, V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular Seksiyon Bildirileri, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s.3.

⁷⁰ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: XIV, No: 1, Mart 1959, s.80.

annesi de gördüğü rüyada karnından bir sel boşalmış ve bütün dünyayı sarmıştır⁷¹. “Bir dünya devleti kurma ideali her çağda Türk devlet fikrinin temelini oluşturmuştu”⁷². Verilen örnekleri bir yana bırakırsak, devlet felsefesi bakımından, bizi ilgilendiren; devletin kökenine dair inanç, meşrûtiyetin kaynağı ve bu konuda halkı ikna etmek için kullanılan araçlardır. Boy birliklerinden devletin doğması Türk medeniyet tarihindeki aşamalardan biridir; ancak, bunu biz böyle görürüz. Onların gözünde, devlet yaratılış ile birlikte vardır ve bu yönüyle kökeni Tanrısaldır. Tanrı'nın iradesiyle kurulan hâkimiyetin meşrûtiyetinin güvencesi, yine Tanrı'dır. Merkezî otorite bu süreçlerin, sürekli çağrışımlar yoluyla, unutulmamasını sağlamak amacıyla, ana temalarına ilişkin sembelleri dini hayata, devlet hayatına ve gündelik hayata sokmuştur. Ancak, sadece bunlardan kalkarak acele bir sonuca varmamalıyız. Bu konuların ilerideki bölümlerde üzerinde duracağımızdan, şimdilik sadece şu kadarını söyleyelim ki, bütün bunlardan sonra, insanı şaşırtacak bir biçimde, hukukî düzenlemeler dinî değil; dünyevî-siyasî esaslara dayanıyordu ki, Türk yönetim anlayışının sırlarından biri de budur. Türk devleti sadece din çerçevesine kapatılmamış, devlet (siyaset) ve insanlık ideali üzerine de kurulmuştu⁷³. Zaten, dünya devleti fikrinin bir uzantısı olarak, “Türklerin yönetimindeki devlet insanlıkla özdeşleştirilmişti”⁷⁴.

“Geleneksel Türk dünya egemenliği idealinin temel felsefesine kaynak olan bu anlayış soy, dil ve din bakımından insanları birbirinden ayırmaya elverişli olmadığından, bu halk kitlelerini yönetmekle yetkili Türk hükümdarı, egemenliği altındaki küteller arasında herhangi bir fark gözetmemiş; böylece tarihte kurulmuş Türk devletleri ve hükümdarları, çeşitli toplulukların kendi inançlarında serbest bulunduğu bir siyasal ortam oluşturmaya çalışmışlardır”⁷⁵.

Anlatılanlar etrafındaki şüpheleri giderebilmek için, böyle bir anlayış ve düzene rağmen, Batı'nın nasıl olup da ‘Barbar’ kavramını büyük bir rahatlıkla kullanabildiğini anlamak gerekir. Türkler, İç Asya tarihindeki merkezî rollerini uzun bir süre devam ettirmişlerdir. Ancak ne zaman ki, olmaları ya da kalmaları gereken

⁷¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.39.

⁷² Ögel, “Türk Milleti ve Türk Devleti”, s.67.

⁷³ Ögel, “Türklerde Kâinat Devleti Anlayışı”, s.56.

⁷⁴ Bıçak, a.g.e., s.44.

⁷⁵ Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1987, s.55-56.

sınırların dışına çıkmışlardır; işte, o zaman Batı muhayyilesinde kötü bir tasavvur olarak yer almışlardır. Meşhur tarihçi Denis Sinor bu durumu, “bir kere, İskit dönemlerinden beri, hiçbir İç Asya halkı, Batı dünyasının dengesini bozmamıştı”⁷⁶ diyerek, çok güzel özetlemiştir. Bu yüzdendir ki, Asya halklarına, hatta Moğollara, belli bir sempatiyle bakabilen Batı, bu sempatisini Türklerden esirgemmiştir.

Asıl konumuza geri dönelim. Şimdi sırasıyla: ‘Dikotomik Universalizm’, dünya devleti ve egemenliğinin sembolü ‘Otağ’ ve ‘Ordu’, Otağ’ın sahibi ‘Kağan’, O’nun seçilmesi, efsanevî soyu ve devletin görünen yüzü üzerinde durulacaktır.

3. Kozmolojik Çerçeve ve Dikotomik Universalizm

İlkin, konumuz çerçevesinde, Dikotomik Universalizm’in ne olduğunu anlamaya çalışalım: Eberhard’ın “aslen bir Türk kabilesi”⁷⁷ dediği Chou (M.Ö. 1050-247)’ların kültür mirasının vârisi hem Türkler hem de Çinliler olmuştu. Ortak olunmakla birlikte, Chou kültüründen Türklere doğrudan doğruya geçen unsurlar, Çin’e nispetle, daha arkaik özellikleri ile tanınır. Choular’ın kozmolojisi, kâinatın bütün tezahürlerini, birbirine dönüştürülemeyen ancak düşman da olmayan, birbirini tamamlayan iki ilkeye indirgiyordu. Gök, Türkçe ‘yaruk’ (ışık) ve Çince ‘yang’ denen ilkeyi; Yer-Su ise, Türkçe ‘kararık’ ve Çince ‘yin’ denen ilkeyi temsil ediyordu*. Birbirinin bütünleyicisi olan iki ilke kaynaşarak dört unsuru, onlar da evreni oluşturur. Evren; dört yolun kesiştiği, dört yönlü bir yapıdadır. Birbirini dik olarak kesen iki çizginin kesişme noktasından çıkan dikin üstü gök, altı da Yer-Su idi. Dikin üst ucunda ‘Demir Kazık’ denen kutup yıldızı vardı. Alt ucunda ise, yeryüzünün ve devletin merkezi olan ‘Ordu’ bulunurdu. Gök çarkı, Demir Kazık çevresinde; devlet çarkı da Ordu’da, kağanın çevresinde dönerdi”⁷⁸. Evrenin bütün tezahürlerini, gök ve yerin temsil ettiği, birbirini tamamlayan iki kozmik ilkeden

⁷⁶ Denis Sinor, “Hun Dönemi”, Çev.: Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.245.

⁷⁷ Eberhard, *Çin Tarihi*, s.33.

* ilkelerin taşıyıcısı olan çok sayıda nesne ve durum olmakla birlikte, konumuz açısından gerekli olmadığından değinilmeyecektir.

⁷⁸ Mübahat Türker – Küyel, “Türklerde Adâlet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?”, *X. Türk Tarih Kongresi: Kongreye sunulan Bildiriler*, Ankara, TTK, 1991, s.737.

oluşmuş gören bu evren açıklama modeli “Türklerin en eski kozmolojisi idi”⁷⁹. Gündelik hayatların yaşandığı Olympos dağına göz önünde tutanlar, Türklerin, bu en eski kozmolojisini, devlete kozmik bir model sağlamasının dışında, insana ve hayata uzak bulabilirler. Oysa hiç de öyle değildi. Zamanı, burçları taşıdığına inanılan büyük bir çark şeklindeki ekliptiğin, gök kubbesine dik dönüşüne bağlayan bu model, hayatı da zamana bağlıyordu. Yeryüzündeki bütün canlıların, benzer şekilde, “hayat ile ölüm arasında seyr ettiklerine inanılıyordu”⁸⁰. Kozmolojik model halk arasında ise efsânelerle hayat buluyordu ki; belki de gerçek hayat buluşu bu idi. Oğuz Kağan’ın ilk karısı gökden, bir ışıkla inmişti ve doğurduğu çocukların adları Gün, Ay ve Yıldız idi. İkinci karısı ise, bir ağaç kovuğunda Oğuz’a görünmüştü. O da Gök, Dağ ve Deniz adlarında üç çocuk doğurmuştu⁸¹. Yirmidört Oğuz boyu, Oğuz Kağan’ın bu altı oğlundan türemiştir. Ögel’e göre, Oğuzlar soy ve güçlerini göğün ve yerin yüce varlıklarından, böylece, almış oluyorlardı⁸². (Biz de, Oğuz Kağan’ı efsanevi ata sayanlarca bu durumun da gözetilmiş olabileceğine ilişkin kanaatimizi, buraya eklemek isteriz). Gerçekten de, ‘Universalist Dikotomi’ denen evrensel iki ilke tasavvuru; yaruk ve kararık her yerde olduğundan dolayı, doğanın her yanını kutsal biliyor ve doğanın güçleriyle ahenk içinde yaşamak ve “bu güçlerin «kut»unu kazanmala, iyilik haline varılacağını sanıyordu”⁸³.

Türk devlet felsefesinin kozmolojik sınırlarını Dikotomik Universalizm anlayışı çiziyordu. Bu sistem içerisinde, dünyanın ve devletin merkezi sayılan ‘Ordu’ ile ‘Otağ’a geçmeden önce; kozmik düzen ile devlet düzeni arasındaki bağlantının, mitolojik köklerine ait unsurlar olan ‘Ağaç’ ve ‘Dağ’ motiflerine, kısaca değinmek gerekir.

⁷⁹ Esin, a.g.e., s.1.

⁸⁰ Emel Esin, *Türk kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 1985, s.3.

⁸¹ Bang-Rahmeti, a.g.e., s.616-618.

⁸² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.1.

⁸³ Esin, *Türk Kozmolojisi*, s.3.

4. Dünyanın Direği: Ağaç ve Dağ

I. Göktürk Devleti kağanlarından Ch'i-Min 607 yılında Çin'deki Sui Hanedanı imparatoru Yang-ti'ye gönderdiği bir mektupta, "Yukarıya baktığım zaman yalnızca göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman yalnızca yeri gördüm"⁸⁴ diyordu. Bu sözün ne anlama gelebileceği konusunda, önceki bölümlerde durulmuş; yer ve gök düzenlerinin ilişkisi üzerine de Dikotomik Universalizm çerçevesinde değinilmişti. Söz konusu modelin, bu ilişkinin sürekliliğini göstermek için kullandığı mitolojik unsurlar; 'Dağ' ve 'Ağaç'tır.

"Dağlar ve ağaçlar, göğün zirvesinden «yer-su»yun dibine varan birer mihver gibi görülerek, gök ile yer-su'yu birleştiren ibadet yeri ve karma yaruk-kararığ remizleri olmakta idiler. Dağın tepesinde gök âyini, dağın eteğinde bir koruda, daha sonraları bir ağaç dibinde, yer-su âyini icra ediliyordu"⁸⁵.

Çok eski devirlerden beri, her kutlu dağın ve her yeni kurulan hanedanın yer-su timsali kutsal bir korusu veya ağacı vardı. Sonraki devirlerde ağaç, koruya nispetle, ön plana çıkmıştır⁸⁶. Genellikle dev büyüklükte tasvir edilmekle birlikte, nihayetinde bir simge olduğundan, her zaman böylesi bir cüsseye sahip olmayan, evrensel ağacın varlığına çok eski zamanlardan beri vurgu yapılmıştır⁸⁷. "Gövdesi yardımıyla, göksel dalları toprak altındaki köklere temas ettirdiği düşünülen"⁸⁸ ve kimi zaman 'göğün direği' olarak da tasvir edilen bu ağaç, 'hayat ağacı' veya 'dünya ağacı' olarak anılmıştır. Hayvan üsluplu Orta Asya Türk sanatının, hayvan olmayan en önemli unsuru olarak, her tür sanat objesinde yerini alan, bu ağacın önemi kavrandığında; Oğuz Kağan'ın ikinci karısına neden bir ağaç kovuğunda rastladığı da daha anlaşılır olacaktır. Anlatılanların yanında; devlet ile ağaç arasında doğrudan kurulan ilişkiyi göstermesi bakımından, Türklerce ağacın, eskiden beri, hükümdarlık ve hânedan sembolü olarak görüldüğü bilinmelidir⁸⁹. Ağacı bir hükümdarlık sembolü

⁸⁴ Masao Mori, "Ch'i-Min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üstübu Üzerine", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara, TKAE, 1966, s.363.

⁸⁵ Emel Esin, "Ötüken Yıış", **Atsız Armağanı**, Haz: Erol Güngör v.d., İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1976, s.149.

⁸⁶ A.g.e., a.y.

⁸⁷ Jean-Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çev.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, İşaret Yayınları 1994, s.123.

⁸⁸ A.g.e., a.y.

⁸⁹ Esin, "Ötüken Yıış", s.159.

olarak; Çin'in merkezî hükümdar ağacına benzeten Esin, VI. yüzyıla ait şu menkıbeyi aktarır:

“Türk'ün on oğlu vardı ve oğulları analarının adlarını taşıyorlardı... Bir büyük ağaç altında toplandılar ve en yüksek (dala) atlayabilenin hepsinin başı olmasına karar verdiler... «A-şi-na» denen (dişi börü'nün) oğlu en yükseğe atladı ve onu hepsinin başı olarak tanıdılar”⁹⁰.

587 tarihli bir Çin rivâyeti, Göktürk kağan soyunun mensup olduğu sülâleyi bir ağaca benzetiyordu: Büyükler ağacın kökü ve gövdesi; gençler ise, dalları ve yaprakları gibi tasavvur edilmişti. Çin kriptogramlarından mülhem bir Türk fal kitabında da, ağaç, kardeşlerin birbirine dost olduğu ahenkli bir boy timsâli olarak gösteriliyordu⁹¹. Bir devlet simgesi olan ağacın; Osman Gazi'nin rüyasında, karnından çıkıp cihanı tutan dünya ağacı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet sembolü olduğunu da biliyoruz. Bu özelliğiyle ağaç, dallarıyla, geçmişi günümüze taşımıştır.

Ağaç, devletin, hükümrânlığın ve hanedanın sembolü olduğu gibi, bir köken miti olarak da kullanılmıştı. Bunun en tipik örneği, Uygurlar'ın ağaçtan türeyişlerine ilişkin efsânedir⁹². Bu inancın, yumuşasa da, varlığını çok uzun süre devam ettirebilmesinin en güzel göstergesi ise, Basat'ın, kim olduğunu öğrenmek isteyen Tepegöz'e verdiği “Atam adın sorar olsan kaba ağaç”⁹³ cevabıdır.

Ağaç ve dağ temalarına, Türk devlet felsefesi içinde gereğinden fazla değinilmiş olabileceği akla gelirse, bundan kaçınmak gerek. Türk kültür tarihi açısından, dağ ve ağaç devlet felsefesinin hem ‘devlet’ hem de ‘felsefe’ kısmı ile ilgilidir. Bu ilgi sadece, devletin kökeninin mitolojik unsurlarından olmaları veya devlet sembolü olarak bulunmalarıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda model alınmalarıyla da; devlet, bir yandan kökleriyle sağlam bir zemine tutunurken, dallarıyla da çevresine olabildiğince yayılmış; diğer yandan da, yalçın dağlar gibi, başı göklerde ve erişilmez olmuştur. Dallarından yemiş veren bir ağaç gibi, halkını doyurmayı ‘doğal’ görevi bilmiş; bir dağın bulutları aşır geçiş doruğu gibi, ötelere

⁹⁰ A.g.e., s.160.

⁹¹ A.g.e., a.y.

⁹² Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.74.

⁹³ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 2.Baskı, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000, s.113.

götüren ideolojisi ile maneviyatını tatmin etmiştir. Bu ideolojiye, iktidarın meşrûtiyetine ilişkin bölümde değinmek üzere, ‘Dağ’ bahsi ile konumuzu tamamlamak istiyoruz.

Kutluk Kağan, 682 yılında, daha iyi bir hayat yaşamak için değil, “bağımsız olmak ve kendi devletlerini kurmak”⁹⁴ için; Çin’e isyan ederek, Türkçe kitâbelerden adının Çogay-kuzı olduğunu öğrendiğimiz⁹⁵ bir ‘dağ’a çıkmıştı. İleriş ‘ünvanını alıp zaferler kazanmaya başlamasıyla birlikte, Bilge Tonyukuk da mutlaka Ötüken dağının zaptedilmesini istemeye başlamıştı. Ötüken’in, bütün göçebe ve akıncı kavimlerin, Asya’da öteden beri ele geçirmek için her çareye başvurdukları, suyu ve çayırı bol dağlık bir arazi olması⁹⁶, muhtemeldir ki, bu isteğin nedenlerinden biriydi. Su ve çayır ordunun atları için hayat demektir; arazinin dağlık oluşu ise, muhakkak, savunmayı kolaylaştıran bir etkidir. Ancak, her şey salt maddî nedenlerden dolayı istenilir değildir. Göktürkler’den Cengiz Han’a kadar uzanan devletlerin değişmez başkenti ve kutsal merkezi olacak Ötüken, kutlu bir dağ idi⁹⁷. Soylu, devletin sahibi ve kurmay Türkler’in bulunduğu bir yerd⁹⁸. Nitekim, onlar da böyle düşündüklerini yazıtlarda gösteriyorlardı:

“Bunca diyâra kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki) Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve yönetileceği yer Ötüken dağları imiş”⁹⁹.

Gerçekten de; İleriş Kağan’ın Ötüken’i zaptı duyulur duyulmaz, dört bir yandan gelen çok sayıda Türk kabilesi gönüllü olarak, İleriş Kağan’ın buyruğuna girmişlerdir.

“Çünkü, Ötüken yaylası, tâ eskiden beri Türk ananesinin mukaddes toprağı sayılırdı. Devlet buradan idare edilmeliydi. Onun için Tonyukuk ilk olarak burasının zaptını istiyordu. Ancak Ötüken dağlarında yerleşmiş olan Türk

⁹⁴ Lev Nikolayeviçen Gumilöv, *Eski Türkler*, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1999, s.347.

⁹⁵ Emel Esin, “İleriş Kağan”, *Erdem*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ocak 1986, s.175.

⁹⁶ Şinasi Tekin, “Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) Ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı: 3, Erzurum 1972, s.41.

⁹⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.425.

⁹⁸ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.27.

⁹⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul, Simurg Yayıncılık, 1998, s.35.

devletçiliği ruhudur ki, onu bu zafere götürecektir; devleti koruyarak onun emniyet ve inkişâfını temin edebilecektir”¹⁰⁰.

Ötüken dağı (ve diğer ulu dağlar) devlet hayatında sadece stratejik bir unsur olarak yer almıyordu. Kağan'ın otağını kurduğu bu yer, Dikotomik Universalizm içinde yerini bulan, dört yönün kesişme noktası, “yani kâinatın merkezi sayılıyordu”¹⁰¹. Böylelikle dikeyliğin güçlü simgesi olan dağın erişilmezliği ve gizemliliğine bir de evrenin merkezinde bulunması ekleniyordu. Evrenin merkezinde bulunması demek, devletin de merkezinde bulunması demektir. Dağın gök ile doğrudan temasta olması gibi, Kağan da, dağda, Tanrı ile doğrudan temasta oluyor ve yaratılış ânını her yıl yeniden yaşıyordu. Dağın, ‘Ötüken-yış’ gibi, ağaçlıklı (‘yış’) bir dağ olması, onu iki kat kutsal kılıyor, bu dağda ‘atalar mağarası’nın bulunması ise; bu kutsallığa kutsallık katıyordu. Bu unsurların birarada bulunması ile, yılda bir kez yapılan törende sadece yaratılış değil, türeyiş de yâd ediliyordu. Yılda bir kez yapılan bu tören Türklerin en önemli dinî âyini idi. Önemine binâen bu töreni yönetmek ancak, Tanrı'nın temsilcisi olarak en yüksek hükümdarın hakkı idi¹⁰². Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, Kağan daima Ötüken-yış'da oturur¹⁰³ ve her yıl beyleri atalardan kaldığı söylenen bir mağaraya götürerek kurban keserdi¹⁰⁴. Bu mağara, Türkler'in atasının, bir dişi kurt olan karısı ile sığındığı yerdirdi¹⁰⁵.

Dağdaki törenin gök ile ilgisini kurmak bakımından, Roux'nun bir başka Çin kaynağından aktardığı şu bölüm çok dikkat çekicidir:

“Her yıl göğe kurban verilmesi sırasında.... kral aşağıdaki töreni izlemişti. Gün doğmadan, at üzerinde... tepe etrafında bir tur atıyordu. Sonra bu tepeye tırmanır ve kurbanı sunardı. Son olarak, yine atına binerek, tepenin etrafında tekrar bir tur atardı. Bu törene şu isim verilirdi: Göğün turunu yapmak”¹⁰⁶.

Türklerin ‘göğün direği’ olarak gördüğü dağlar, bulutlar içinde kaybolan başları ile Gök-Tanrı'yla konuşur gibi düşünülmüşlerdir. Türkler, belki dağda

¹⁰⁰ A. Von Gabain, “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış”, A.Ü. DTCF Dergisi, Cilt: II, Sayı: 5, Temmuz-Ağustos 1945, s.687.

¹⁰¹ Esin, *Türk Kosmolojisi*, s.2.

¹⁰² Esin, “Ötüken Yış”, s.149.

¹⁰³ A.g.e., s.155.

¹⁰⁴ Frencz László, “Kağan ve Ailesi”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Cilt: I, 1941-42, Ankara, 1944, s.47.

¹⁰⁵ Schmidt, a.g.e., s.76.

¹⁰⁶ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.124.

Tanrı'yla başbaşa kalındığından; belki de bu yüzden, dağların, 'Tanrı'ya giden en yakın yol' olduğuna inanmışlardır¹⁰⁷.

Dağ ve devlet, her ikisi de Gök-Tanrı ile ilgili olduğundan, birbirleriyle ilgilidir. Türk devlet felsefesi – ya da tercihe göre, 'ideolojisi' – o denli sıkı örülmüştür ki, devlet için stratejik önemi haiz bir nesnenin mutlaka kutsallığı da vardır. Sinâ dağı Yahudiler için ne ise, Ötüken'de Türkler için oydu ve devletin de merkezi idi. Böyle bir merkeze karşı isyan, hem siyâsi ve hem de dinî sonuçları göze almayı gerektiriyordu. Halkın bu konuda iknâ edilebilmesi için, devletin her tür efsâneyi üretmesi ve her tür hazır materyali kullanması, varlığının güvencelerinden biridir. Devletin bu konudaki başarısının göstergelerinden birisi, Roux'nun şu cümlesidir: "Kutsal bir dağa sahip olmayan bir Türk kavminin bulunmasına imkân yoktur"¹⁰⁸. Zaten, Göktürk devrindeki Sui-şu adlı bir çin kaynağının, artık pek kabul görmeyen iddiasına göre: Türkler, adlarını bile, Altay bölgesinde, eteklerinde oturdukları, miğfer biçiminde yükselen dağın şeklinden almışlardır¹⁰⁹.

5. Dünyanın Merkezi: Ordu ve Otağ

Eski Türkçe'de, "ordu karargâhı, saray, kağanın oturduğu yer"¹¹⁰ gibi anlamlara gelen 'Ordu' kavramı, 'orta' yani merkez sözü ve anlayışından kaynaklanmıştır¹¹¹. Türkler, dünyanın ortasında bulunan, hükümdarların 'ordu'sunu, dört yönün kesişme noktası, yani kâinatın merkezi sayıyorlardı¹¹². Kağan, Gök Tanrısı'nın temsilcisi olduğu gibi, ordusu da Gök Tanrı'nın semâvi makamının yeryüzündeki, aynı odakta bulunan bir benzeriydi¹¹³. 'Ordu' sözü, başlangıcından günümüzdeki kullanımına dek, farklılaşmış görünse de, daima idâre, otorite ve

¹⁰⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.459.

¹⁰⁸ Roux, a.g.e., s.125.

¹⁰⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Tarihte 'Türk' Adı", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, TKAE, 1966, s.315.

¹¹⁰ Ahmet Temir, "Eski Türklerde Sosyal Teşkilât ve Askerlikle İlgili Sözler", *Türk Kültürü*, Cilt: 2, Sayı: 22, 1964, s.36.

¹¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 7, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.VII.

¹¹² Esin, *Türk Kosmolojisi*, s.2.

¹¹³ Emel Esin, "Tengrilik (Türklerde Gök Tapınağına Dâir)", *Sanat Tarihi Yıllığı XII*, İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, 1983, s.37.

disipline işaret eder bir anlamda kullanılmıştır¹¹⁴. Kozmolojik model ve onu oluşturan mitolojik unsurlardaki ‘merkez’ vurgusu mu devleti belli bir tür yapılanmaya sevk etmiştir; yoksa, ‘merkezi otorite’ anlayışı mı söz konusu modeli şekillendirmiştir? Doğrusu bu, üzerinde düşünmeye değer bir konudur. Açık olan tek şey, gök çığrısının kutup yıldızının çevresinde dönmesi gibi, devlet düzeninin de ‘ordu’da, kağanın çevresinde döndüğüne inanılmasıdır. Türk’ün en geniş anlamda, inanç düzeni birbiriyle bağlantılı ve içiçe geçmiş dairelerden oluşuyor gibidir ki; her dairede olduğu gibi bir de merkez bulunur. Bu merkeze ilişkin inanç da ‘merkezî’ olmalı ki; İslâmi hassasiyeti ile tanınan Kaşgarlı Mahmut’un çizdiği, ilk Türk dünya haritasında da, Türk hükümdarlarının oturdukları Balasagun merkezi teşkil etmektedir¹¹⁵. Bu inanç, bugün bile devlet anlayışımızı şekillendirmeyi sürdürmektedir.

Ordu, otağın yeri ve çevresini anlatmakta kullanılan bir sözdür. Orduda kağanın ailesinden başka, devletin ileri gelenleri ve muhafız birlikleri de bulunurdu. Çin tarihlerinin bunların tümünü ‘otağ’ ya da ‘sancaklı otağ’ sözleriyle anmasının da gösterdiği gibi; ‘otağ’, bunların bütünü’nün bir sembolü idi¹¹⁶. Otağ da nihâyetinde bir çadırıdır. Çinliler bunlara ‘ch’iung-lu’ derlerdi; bu, “sonsuzluk, boşluk, kubbe, barınılacak yer”¹¹⁷ anlamına geliyordu. Çadırın Çin dilinde de bu anlamlara işaret etmesi, en güzel ifadesini Oğuz Kağan Destanı’nda gördüğümüz “güneş bayrak, gök çadır (olsun)”¹¹⁸ anlayışının başkalarınca da Türklerde gözlemlendiğinin bir göstergesidir. Bu anlayış güçlü ve yaygındır. 546 yılında, Çinliler’in ‘T’ie-lê’ dediği Türk boylarından, Altun Bey adlı biri millî bir Türkü söylemiş ve bu Türkü Çin tarihine kaydedilmiştir. Bu Türkünün bir cümlesi şöyledir: “T’ie-lê’lerin bozkırı üstünde, gök kubbe bir otağ gibidir”¹¹⁹.

Ömürlerinin çoğunu at sırtında, göğün altında geçiren Türkler, bir de otağ ve çadırlarda yaşıyorlardı. Onların anlam dünyasında otağın kubbesi, gökyüzü; tabanı dünya; direği, göğün direği ve bacası da; Tanrı’ya açılan, göğün kapısı olarak kabul

¹¹⁴ Ögel, a.g.e., s.VIII.

¹¹⁵ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 3.Baskı, II. Cilt, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1984, s.29.

¹¹⁶ Ögel, a.g.e., s.34..

¹¹⁷ A.g.e., s.23.

¹¹⁸ Bang ve Rahmeti, a.g.e., s.620.

¹¹⁹ Esin, a.g.e., s.41.

ediliyordu¹²⁰. Otağ, kâinat timsâli olarak görülür¹²¹ ve böylece içiçe geçmiş evren açıklama modeli içindeki tutarlı yerini alırdı. Görüldüğü gibi, evren-devlet benzeşimindeki her unsur gibi, otağ da kozmografik anlamını koruyordu¹²². Bu anlamıyla otağ, ayrı bir küçük evreni temsil eder¹²³. Otağın direği, bu küçük evrenin eksenidir. ‘Eğil’ adını alan ve eğilen dallardan yapılmış kubbesinin altında; ‘merkezî’ mevkide ocak dururdu ve kubbenin zirvesinde de ‘tügünlük’ denen ve gökyüzüne açılan bir duman deliği vardı¹²⁴. Bu delikten, duman dikey bir sütun halinde gökyüzüne ve Tanrı’ya yükselirdi. Roux, Gök’ten yıldırım vasıtasıyla gelen ateşin duman olarak geri dönmesi ve yükselebilmeye yeteneği ile bu olay arasında bir bağ kurulabileceği kanısındadır¹²⁵. Türkler tam yerleşik hayata geçip kalıcı eserler inşa ettikten sonra bile, Türk otağı şeklinde – merkezi ocak ve kubbenin tepesinde duman deliği olan – odalar, Türk mimarisinin bir alâmeti olarak yaşamaya devam etmiştir¹²⁶.

Söz konusu kağan otağı olunca; devletin evren düzeninin, kağanın ise devlet düzenin timsâli olmasına bağlı olarak, kağan, otağında kutup yıldızı gibi ‘tüz’ ve sabit dururken, devlet çarkı onun çevresinde dönerdi¹²⁷.

“Otağın kâinat timsâli olması geleneği, Gök-Türk hakanlarının tahta çıkış merâsiminde de tezâhür ediyordu. Kadim Chou’larda ve Tabgaç’larda olduğu gibi, Gök-Türk hakanları da, bir halı üstünde oturur ve tâbi boy beyleri tarafından, otağ etrafında döndürülürdü. Hakan, böylece, yeryüzü etrafında döndüğü tasavvur edilen güneşe mûmâsil kılınıyordu”¹²⁸.

Otağ, ilk Türkler’den Osmanlılar’a kadar devletin timsâli olarak görülmüştür. Bunun en güzel örneklerinde biri olarak: Çinliler’e 634’te esir düşen Hsie-li adlı Kağan, kendisine verilen saraya girmeyi reddederek, otağını kurdurmuştu¹²⁹.

Otağ, Türklerde, aile ve devlet düzenlerinin içiçe geçmelerinin de bir sembolüdür. Otağda, devlet hayatının yanısıra bir de aile hayatı devam ediyordu.

¹²⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.22.

¹²¹ Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*, s.3.

¹²² Esin, “Tengrilik”, s.41.

¹²³ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.121.

¹²⁴ Esin, a.g.e., s.35.

¹²⁵ Roux, a.g.e., s.122.

¹²⁶ Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*, s.9.

¹²⁷ Küyel, a.g.e., s.736-737.

¹²⁸ Esin, a.g.e., s.9.

¹²⁹ A.g.e., a.y.

Türklerin savaşa aileleri ile gittikleri bilinir. Savaş kaybedilirse, sonuçta olabilecek herkesin gözü önündedir. Nitekim, Kültigin yazıtının kuzey yüzünde yer alan şu ifade bu duruma işaret eder: “Kültigin orduyu (karargâhı) ... vermedi (Eğer ordu işgal edilseydi) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi... Kültigin olmasaydı hep ölecek idiniz” (IK9). Türklerin devlete yönelik saldırıları, aile harfimine bir tecavüz gibi algılamalarının kökeninde bu durum bulunabilir. Ya da, ‘devlet nâmusu’nu, ‘aile namusu’ gibi algılamının, devletin ailelerden oluşmasıyla ilgili başka bir izâhı olmalıdır.

Görüldüğü üzere – daha önce de belirtildiği gibi – devlete ilişkin bütün unsurlar evren ve Tanrı ile bir biçimde ilgilidir. Ordu ve otağ da bu unsurların en önemlilerindedir. Sonuçta bir ‘kosmik devlet’ anlayışı ile karşı karşıyayız.

“Platon’da bir şehir devleti olan devlet, Bilge Kağan’da kosmiktir. Bilge Kağan’a göre, devlet evren nizâmının bir timsâlidir. Kağan da devlet nizâmının bir timsâlidir. Onun ‘Ordug’u veya ‘otağ’ı ‘Axis Mundi’dir. Hakanın kendisi de ‘Axis Mundi’ olarak ‘otağ’ında dümdüz, dimdik oturur”¹³⁰

Terhin yazıtının, kuzey yönü, birinci satırında yer alan “Kutlu hanım dimdik ülkeyi tuttu (yönetti)”¹³¹ cümlesi; yukarıdaki satırları kendisinden aldığımız Küyel’i desteklemektedir.

Otağ, Türk devlet felsefesi içerisindeki dikkat çekici konumunu, açıklamalarda yer alan unsurlara borçlu olmakla birlikte, bir başka etken de bu konumu kazanmasında çok önemli rol oynamıştır: Ebülğâzi Bahadır Han’ın, Şecere-i Terâkime’de yansıttığı, çok eski bir Oğuznâme geleneğine göre, otağı efsânevi ata Yafes oğlu Türk icat etmiştir¹³². Hemen hemen bütün köken efsanelerinde görüldüğü gibi, efsânevî ata ile ilgili olması bir nesneyi değerli kılar ki, buna ‘efsânevî soy’ ile ilgili bölümde değinileceğinden burada tartışılmayacaktır.

¹³⁰ Mübahat Türker-Küyel, “Bilge Kağan Bir ‘Filozof-Arhont’ Mudur?”, XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, Ankara, TTK, 1994, s.463.

¹³¹ Saadetin Gömeç, “Terhin Yazıtının Tarihi Açından Değerlendirilmesi”, A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 1995, Cilt: XVII, Sayı: 28, Ankara, 1996, s.75.

¹³² Ebülğâzi Bahadır Han, Türklerin soy Kütüğü (Şecere-i Terâkime), Haz.: Muharrem Ergin, y.y., Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., s.24.

B. Devlet Düzeninin Timsâli Olarak Kağan

1. Köken Mitinin Meşrûiyet Gerekçesi Olması

Bu konuda, ortak ata miti üzerinde durulacaktır. Sosyal antropolojinin etniyi oluşturan özelliklerden biri olarak görüp; zamanda ve mekânda ortak bir köken fikrini kapsayan ve etniye bir hayalî akrabalık duygusu veren mit, biçiminde tanımladığı¹³³ bu mitin, devlet felsefesi çerçevesinde, 'siyasî iktidarın meşrûiyet gerekçesi olması' yönüyle ilgilenecektir.

Eski Türk devletlerinin yapılanmasında, maddî şartlar kadar, geçmişten taşınan devlet geleneğinin ve din ile mitolojisinin de etkin birer rol oynadıkları bilinmektedir¹³⁴. Bir siyasî iktidarı kurmuş olmak değil, ancak meşrûiyetini gerekçelendirebilmek – dıştan bir saldırı olmamak kaydıyla – onun yaşamasını sağlayabilir. Söz konusu dönem için bunu yapmanın iki yolu vardır: Bu gerekçe, yaratılışa ve türeyişe ilişkin var olan köken efsânelerinden devşirilir veya bu amaçla köken efsâneleri ihdâs edilir. Eldeki verilerle, ilk Türkler için bunlardan hangisinin geçerli olduğunu tartışmanın, konuyu vurdırabileceği bir sonuç yoktur. İlk Türkler için, bu konuda söylenecek sözler, kişisel yorumlar olmanın ötesine geçemezler. Açıkça izleyebildiğimiz dönemlerden itibaren görülen; her ikisinin birarada bulunduğu ve köken sorununa ilişkin inanışların, siyasî iktidarın kazanılmasını, yapılanmasını ve korunmasını belirlediğidir. Burada da, uygulamada kendisini gösteren bu durum esas alınacaktır. Zaten diğeri de, devlet felsefesinin değil, sosyal antropolojinin konusudur.

Köken sorununun sözkonusu olduğu yerde, hem türe ilişkin 'yaratılış'; hem de 'soy'a ilişkin 'türeyiş' birer model olarak açıklanmayı bekliyorlar demektir. Bu konunun incelenmesinde, yaratılış inancının göstergesi olarak Göktürk ve Uygur yazıtları esas alınacaktır. Bunun en önemli nedenleri, devlet yazıtları olmaları, dönemlerinde yazıya geçirilmiş bulunmaları ve özellikle Orkun Yazıtları'nın, mitolojik unsurlarla boğulmayan arı bir anlatıma sahip olmalarıdır. Ögel, Göktürk

¹³³ F. Sema Barutçu Özönder, "Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi?", *Kök Araştırmalar*, Cilt: I, Sayı: 2, Güz 1999, s.69.

¹³⁴ Ögel, a.g.e., s.337.

yazıtlarında herhangi bir mitoloji izi olmadığını düşünmektedir¹³⁵. Umay gibi bir-iki unsur dışında, bu söylenen doğru kabul edilebilir. Eliade bir şeyin kökenini anlatan her mitsel öykünün belli bir kozmogoniye önceden varsaydığını ve bu nedenle bazı köken mitlerinin bir kozmogoni özeti verilmesiyle başladığını söyler¹³⁶. Ne yazık ki, Göktürk yazıtlarında böyle bir özet de yoktur, başka bir işaret de. Göğün ve yerin yaratılışından önceki sonsuzluk ile bilinmeyen şeyleri dile getirmezler¹³⁷. Bununla birlikte, İslâm öncesi Türk devlet felsefesinin en önemli göstergeleri olmayı sürdürmektedirler. ‘Türeyiş’ konusunda ise, Türklerin bir dişi kurttan türemelerini anlatan model esas alınmıştır. Bunun da nedenleri vardır. bilinen en eski Çin kaynaklarında yer alması; yabancı unsurların etkisine, nispeten, kapalı gelişmiş olması ve zaman ile mekânda en geniş etkinlik sahasına erişmiş olması gibi. Ayrıca devlet yapı ve yapılanmasının pek çok noktasında onu kolaylıkla takip etmemizi sağlayacak izler bırakmıştır. Bununla birlikte, devlet yapılanmasının ve siyasî iktidarın meşrûiyetinin özel bir mitem ziyâde, bir modele ihtiyaç duyduğunun anlatılması amacıyla, diğer kurmaca soylara da değinilmiştir. Oğuz soyu, Afrâsyâb soyu veya Yafes oğlu Türk soyu, gibi.

Yukarıdaki başlık altında, önce, kağanın efsânevi soyu ve ataları ile bunların işlevi üzerinde durulacak; bir sonraki başlık ile beraber, kağanın kendi durumu değerlendirilecektir. Bu yüzden, bu bölümde, yazıtlar söylenen konuları ilgilendirdikleri oranda kullanılacak; kağanın, Tanrı tarafından seçilip görevlendirilmesi anlatılırken de, ağırlık onlarda olacaktır.

Türklerin soyu ile ilgili Türk köken efsânelerinin ve diğer Çin kaynaklarının tüm rivâyetleri, dişi kurdun ahfâdını, yani Çin metinlerinde geçen adıyla ‘Aşına’nın Doğu Türkistan’ın yerli halkıyla karışımı ve o zamanlar Çinliler’in ‘Hu’ dediği soy adını almaları motifini diler getirirler¹³⁸. Kurdun, Hun, Göktürk, Oğuz ve Uygur efsanelerinden başlayarak; Moğol anane ve efsâneleri üzerinde dahi çok büyük

¹³⁵ a.g.e., s.8.

¹³⁶ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, Çev.: Sema Rifat, İstanbul, Simavi Yayınları, 1993, s.27.

¹³⁷ Ögel, a.g.e., s.8.

¹³⁸ S.G. Klyastorniy, “Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1990, Ankara, TDK, 1994, s.137.

etkiler bıraktığı bilinmektedir¹³⁹. Roux'a göre, kurt, Türk kültür tarihinin en önemli motiflerinden biridir¹⁴⁰. Kurdun bu rolü kazanmasında, başlangıçta maddi nedenlerin yer aldığı düşünülebilir. Kurtlar, hayvancılık ve avcılıkla geçinen Orta Asya topluluklarının en çok çekindiği; güçleri ve yırtıcılıkları nedeniyle birtakım doğaüstü güçler atfettikleri hayvanlardandı. Bunlara, korkuyla karışık bir saygı duyulmuş ve muhakkak onlarla iyi geçinilmek istenmiştir. Bu topluluklardan olan yarı yerleşik Türkler, yerleşik güney kavimleriyle olan mücadelelerine bakarak, zamanla, kendi hayat tarzları ile kurdun hayat tarzı arasında bir yakınlık görmüşlerdir. Böylelikle kurt, Türkler arasında saygın bir sembol haline gelmiştir. Sonuçta, bozkır yaşayışı ile yerleşik kavimlerin yaşayışları arasındaki fark, kurt sembolünde ifadesini bulmuştur¹⁴¹. Maddi tabanı ne olursa olsun, Türk kültür tarihinde, kurt motifine Hun mezarlarından çıkarılan buluntuların üstlerindeki tasvirlerden itibaren rastlamaktayız¹⁴². Orta Asya'daki ilk kurt efsânesi, M.Ö. 119 yılından önceye ait olan Çin kaynaklarının verdikleri haberlerde yer alır. Bu efsânede anlatılan olaylar, Büyük Hun Devleti içinde geçmiş ve yine bu devletle ilgili tarih haberleri içinde yer almıştır¹⁴³. Göktürkler'in kökeni hakkında bilgi veren en eski kaynak olan Coğ-şu, Hunlar'ın, Göktürkler'in ataları olduğunu bildirir¹⁴⁴. Gabain, Göktürkler'in Hunlar'ın soyundan geldiklerine dair olan hatıra, bir de kurdun, totem hayvanı olarak eklendiğini düşünür¹⁴⁵. Oysa, Mez'den naklen, 'Eski Türkler'in Dini'nin yazarı P.Wilhelm Schmidt'e göre, atlı Türkler'in en eski zamanlardan beri gördükleri, hayvan yetiştiren geniş çoban kültür dairesinin klasik vatanı olan sahada "totemizmin en ufak izlerine, bir defa bile, tesadüf edilmemiştir"¹⁴⁶. Toplum nazarında, herhangi bir nesnenin saygınlık kazanmış olması, tek başına, totem olduğunun bir göstergesi değildir. Nitekim, Göktürkler totemist olmadıkları halde, kendi aralarında anlattıkları

¹³⁹ Abdülkadir İnan, "Türk Rivayetlerinde 'Bozkurt'", *Makaleler ve İncelemeler*, 2.Baskı, Ankara, TTK, 1987, s.69.

¹⁴⁰ Roux, a.g.e., s.151.

¹⁴¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1999, s.111.

¹⁴² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 6*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.184.

¹⁴³ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.14.

¹⁴⁴ Denis Sinor, "[Kök] Türk İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yıkılışı", Çev.: Talât Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.386.

¹⁴⁵ A. Von Gabain, "Hun-Türk Münasebetleri", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul, TTK, 1943, s.903.

¹⁴⁶ A. Mez, "Türk Milletlerinde Meşrûiyet Hakkı", Çev.: Cemal Köprülü, *Ülkü*, Cilt: XVII, Sayı: 101, Temmuz 1941, s.403.

bir kurt efsânesine inanıyorlar ve kurt başını da millî bir arma olarak taşıyorlardı¹⁴⁷. ‘Bayrak’ karşılığı olarak kullanılan ‘beçkem’ sözü, hem bayrak, hem kurt ve hem de bir Türkmen boyunun adı olarak geçiyordu¹⁴⁸. Türkler, kurdu mukaddes bildiklerinden, ona gerçek adı olan ‘börü’ (veya ‘böri’) yerine; korku ve saygı ile ‘kurt’, yani küçük haşerenin adını vermişlerdir^{149*}. Kurt sembolizminin Türkler için çok şey ifade ettiği ve bunu böylece dışarıya da yansıtıkları açık ve kesindir. Nitekim, Çinli yazarlar ‘Türk Hakanı’ ile ‘kurt’ kelimesini eş anlamlı olarak kullanmışlar ve onlara işaret etmek istediklerinde bu iki kelimedenden herhangi birini tercih etmişlerdir. Çinliler’in Türkler’e saldıracakları zaman “yapılması gereken şey kurlara saldırmaktır” dedikleri bilinmektedir¹⁵⁰.

İktidar soyunun meşrûiyet gerekçesi olarak, ‘seçilmiş soy’ anlayışına temel oluşturmak üzere, türeyiş efsânelerinin nasıl oluşturulup kullanıldığına, şimdi, daha kolay bakılabilir. Ana örnek olarak, Göktürkler’in türeyiş efsânesi alınacaktır. Bu efsânenin, kaynaklarda, birkaç versiyonu olmakla birlikte, hepsinde ana tema aynıdır. Öyle anlaşılıyor ki; çocuğun, dişi kurtla birleşmesi ve bundan, bir mağara içinde, soyun türemesi, Göktürkler’in resmî devlet efsânesi durumundadır¹⁵¹. Bunun bir sonucu ve göstergesi olarak da kurt, bayrak ve tuğların tepesinde yer alma yolu ile, bir devlet sembolü olmuştur¹⁵². Söz konusu efsânenin özeti şöyledir: Göktürkler’in ilk ataları Batı Denizi kıyılarında oturuyordu. Lin adlı bir devlet tarafından, on yaşındaki bir çocuk dışında, hepsi öldürülmüş, ancak, askerler bu çocuğa acımışlardı. Bununla birlikte, onun da kollarını ve bacaklarını keserek bir bataklığın otları arasına atmışlardı. Burada, ortaya çıkan bir dişi kurt onu beslemiş ve hayatta kalmasını sağlamıştı. Bir süre sonra, çocukla kurt, karı-koca hayatı yaşamaya başlamışlar ve kurt, çocuktan gebe kalmıştı. Çocuğun yaşadığını duyan Lin devleti, onu ve kurdu öldürmek istemiş, ancak, ilâhi sezgileri vasıtasıyla askerlerin geldiğini haber alan

¹⁴⁷ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 3.Baskı, Ankara, TTK, 1988, s.55.

¹⁴⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 6, s.309.

¹⁴⁹ Gabain, “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış”, s.688.

* Bu durumu belirtmekle beraber, bir karışıklığa yol açmamak için, çalışma boyunca ‘kurt’ adı kullanılacaktır.

¹⁵⁰ Gumilöv, a.g.e., s.44.

¹⁵¹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.28.

¹⁵² Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.115.

kurt, çocuğu da alarak, Kao-ch'ang (Turfan)'ın kuzey-batısında bulunan bir dağın altındaki derin mağaranın içine girmişti. Bu mağaranın ortasında geniş bir ova vardı. Kurt, burada on tane erkek çocuk doğurmuştu. Zamanla bu on çocuk, dışarıdan kızlar getirerek evlenip çoğalmışlardır. İşte, Göktürk devletinin kurucu ailesi A-şi-na, bu çocuklardan birinin soyundan geliyordu¹⁵³. Cengiz Han zamanlarında ortaya çıkan ve çoğalan bu ailelerin, çevredeki demir dağları eriterek dışarı çıktıklarını anlatan, Ergenekon destanı, türeyiş efsânesinin yarım kalmış veya eksik anlatılmış halini tamamlıyordu¹⁵⁴. Bu 'çıkış'ta da bir kurt kılavuzluk ediyordu. Burada, dışarıdan getirilen kızlarla evlenme, egzogami esasına ve kurdun dişi olması da, baba hukukuna işaret etmekle birlikte, üzerinde durulmayacaktır. Konu gereği devlet ve meşrûiyet kavramları açısından, anlatılan efsânenin önemli bir simgeselliği vardır. Çünkü, yönetici aileye, daha en başından, hiç unutamayacakları bir 'üstün soy' imgesi kazandırır¹⁵⁵. Orkun devlet yazıtlarında, Türkler'in tarihi yaratılış ile başlıyor ve Tanrı bir soyu bütün insanlar üzerine hâkim kılıyordu. İlginçtir, bu yazıtlarda türeyiş efsânesinden bahsedilmez. Efsânede de, açıkça, bir Tanrı vurgusu yoktur. Doğrusu, meşrûiyet gerekçesindeki çelişkiymiş gibi görünen durumu gidermek, ancak, 'kurt' motifine yoğunlaşmakla mümkündür. Efsânelerde, kurdun, 'gök yeleli' ve 'gök tüylü' olarak tasvir edilmesi, 'Gök Tanrı' ile olan bağına işaret etmek içindir¹⁵⁶. Böylelikle, yönetici soy, çelişkili bir gerekçeye değil, güvencesi Tanrı olan ve O'nun tarafından desteklenen bir gerekçeye sahip oluyordu. Eski Türk kültüründe Gök-kurt'un, Tanrı'nın elçisi, habercisi olarak görüldüğüne ilişkin başka deliller de vardır¹⁵⁷.

Gumilöv, türeyiş efsânesinin hiçbir versiyonunun, Aşına soyunun Gansu'dan Altaylar'a gelişindeki tarihî olaylardan bahsetmemesinden hareketle; Altaylar'da ortaya çıkan efsânelerin, buraya gelenlerin istisnâî durumuna temel teşkil etmesi için, 'özellikle yaratıldığını' düşünmektedir¹⁵⁸. O halde, 'ortak geçmiş' varsayılarak bir millet yaratma amacına hizmet etmenin yanısıra ve ondan daha çok, kurumsallaşan

¹⁵³ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.20-23.

¹⁵⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.37.

¹⁵⁵ Roux, *Orta Asya*, s.131.

¹⁵⁶ Kafesoğlu, "Türk Fütûhat Felsefesi ...", s.6.

¹⁵⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Birinci Cilt*, İstanbul, Devlet Kitapları, 1971, s.20-21.

¹⁵⁸ Gumilöv, *a.g.e.*, s.44.

bir siyasî iktidara meşrûiyet gerekçesi sunmak üzere tasarlanmıştır. Böyle bir tasarımda dikkat edilecek ilk husus, siyasi iktidarın başkalarınca erişilmez oluşunun vurgulanmasıdır. Bunun da en güvenli yolu, iktidarı olağanüstü bir kaynağa ve insanüstü bir tercihe bağlamaktır. Böylece, hem 'seçilmiş', hem de kendinden başkalarında olmayan yeteneklerle donanmış olunur. Hanedanlığın kurumlaşması ve devamlılığı açısından, bu özelliklerin kişiye değil, soya özgü olması bir zorunluluktur. Bu durumu incelenen örnekte de izlemek mümkündür. Kurt, korkulsa da, saygı duyulsa da, onunla içiçe yaşamaktadır. Kurt da insan da olağandır. Oysa, bir kurtla bir insanın birleşmesinden bir soy türemesi olağanüstü bir olaydır. Buna bağlı olarak, türeyen soy da bu 'olağanüstülük'ten pay alır. Zaman zaman, olağanüstü bir tek olayla yetinilmeyip buna yenilerinin eklendiği de olur. örnek alınan efsânenin Çin kaynaklarında yer alan başka bir versiyonuna göre: Kardeşlerinden farklı olarak, bir kurttan doğan İ-ci Ni-su-tu yaz ve kış tanrılarının kızları ile evliydi ve yağmurun yağması ya da rüzgârın esmesi konularında emirler verebiliyordu¹⁵⁹. Türkler bunun soyundan geliyordu. Hatırlanacağı üzere, Oğuz Kağan'ın da, karılarından biri kutsal gökten; diğeri de kutsal yerden gelmişti. İktidarın temellendirilmesinde esas vurgu, Oğuz'dan veya Kurt'tan ziyâde, onlardan türeyen soyadır. Onlar, soyun meşrûiyetinin sembolleridir ve bu durum hatırlatılmak için kullanılırlar.

Bu tasarım, kurucularının, belki de öngörmedikleri ölçüde başarılı olmuştur. Dünya hakimiyetini ifade eden kağan ünvanını ancak Tanrı'nın gönderdiği ve görevlendirdiği soyun taşıyabileceğine inanılmıştır¹⁶⁰.

"Bu esas telakkinin kuvvetle yaşadığı sahalarda Nogay, Mamay, İdigu (Edige) gibi çok kudretli beylerden hiç biri 'han' ünvanını almaya cesaret edememiştir. Timur, bir cihan imparatorluğu kurduğu halde han ünvanını alamamıştır"¹⁶¹.

Tanrı'nın, tahtın A-şi-na veya Oğuz Han oğullarına ait olmasını takdir ettiğine ilişkin inanç, Osmanlı İmparatorluğu'na dek kesintisiz yaşamıştır. İnalçık'ın naklettiğine göre, Yazıcı-zâde Ali, bu görüşü şöylece ifade etmiştir:

¹⁵⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.27.

¹⁶⁰ İnalçık, a.g.e., s.75.

¹⁶¹ A.g.e., s.77.

“Kayı’dan Ertuğrul oğlu Osman Beği Uc’daki Türk beğleri derilüb kurultay edüb Oğuz türesin soruşub Han diktiler. Gün Han’ın vasiyeti Oğuz türesi mucibince hanlık ve padişahlık Kayı soyu var iken özge boy hanlarının soylarına hanlık ve padişahlık değmez”¹⁶².

Dede Korkut Kitabı’nın ilk satırlarında ise, bu durumun kıyamete dek böyle sürüp gideceğini söylenir¹⁶³.

Türkler, tarihleri boyunca, sadece kimi kültürel etkilere mâruz kalmamışlar; birbirinden farklı medeniyet dairelerinde bulunmuşlar; hatta “medeniyetler camiasının dahî birinden öbürüne geçmişlerdir”¹⁶⁴. Türklük, buna rağmen omurgasını koruyabilmişse, bunda belirli bir anlayışı varsayıran simgelerin önemli rolü olmuştur. ‘Kurt’ ya da ‘Bozkurt’ bunlardan biridir. Başta, sadece bir ‘devlet miti’ olarak tasarlanmış ise bile, bunu aşmıştır. Pei-shi adlı Çin kaynağında, Uygurlar’ın ecdâdı oldukları zannedilen Kao-ku’lar hakkında, bir kurttan türeyiş efsânesinin bulunması¹⁶⁵; Tarduş Türkleri’nin atalarının kurt başlı insan olarak tasvir edilmesi¹⁶⁶ ve verilebilecek çok sayıda benzer örnek, bu mit ve beraberindeki anlayışın önce tasarımcı soyun dışına çıktığını, zamanla – Moğollar gibi – komşu kavimlere de sirayet ettiğini gösterir. Tasarımcı soy, tam olarak, neyi başarmıştır; bunu görmek gerek.

İnancın sanata yansımaları bilinir bir olgudur. Bu, Türkler’de de Hun kurganlarından bu yana gözlenmiştir. Onlar, üzerinde durulan, türeyişi de, döneminde, saray duvarlarında resmetmişlerdir. Bunların en bilineni, Türkistan’ın kuzey-batısındaki Uşrâsana’da bulunan Buncîkeş Sarayı’ndaki üç safhalı bir duvar resmidir¹⁶⁷. İnanca aykırı olan unsurların, inancın yansımaları olan sanata sokulabilmesi için inanılmaz derecede güçlü olması gerekir. Kurt, Budizm’de önemli bir rol oynamaz. Zaten, Hindistan’ın içinde kurda da pek rastlanmaz. Fakat, Turfan ve çevresindeki, Uygur Türkleri’nin buldukları yerlerde, hem de budizm mâbedlerinde, çok güzel ve canlı kurt resimleri görülür¹⁶⁸. Bununla da kalmaz,

¹⁶² A.g.e., s.78.

¹⁶³ Gökyay, a.g.e., s.1.

¹⁶⁴ Teoman Durallı, “Felsefe-Bilim’e Ramak Kalmışken: Türklerin Düşünce Tarihi ve Felsefe-Bilim”, *Bilim Felsefe Tarih*, 1, Mayıs 1991, s.149.

¹⁶⁵ Gabain, “Hun-Türk Münasebetleri”, s.903.

¹⁶⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.126.

¹⁶⁷ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul, Seyran, 1995, s.99.

¹⁶⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 6*, s.186.

Burkan dininin koruyucu mâbudlarının elinde bayrak ve kurt başlı savaş tuğu olarak görülmüştür¹⁶⁹. Bu resimleri yapanlar, atlarını, inşâ ettirdikleri görkemli Buda tapınaklarının sütunlarına bağlayıp, ibâdetlerini yaptıktan sonra, et yiyip ‘kurtlar gibi’ savaşa giden Türkler’di. Daha da ilginç olanı; kurt başlı bayrak tasviri geleneğinin, putları kırarak gelen ve bu konuda en ufak bir çağrışıma yol açabilecek motiflere dahi müsâmahası olmayan bir dinden, İslâmiyet’ten sonra da devam edebilmesidir. M. Henri Vever koleksiyonundan bir minyatürde, kurt başlı bayrak tasvirinin yer alması, bu yüzden, oldukça dikkat çekicidir¹⁷⁰. .

Asıl etkinliğini bir devlet arması olmakla kazanan kurdun (yani ‘böri’nin), bu alanda da varlığını uzun süre devam ettirdiği görülür. İlk İslâm devletlerinden olan Karahanlılar’ın Böri Tegin İbrahim¹⁷¹ ve Gazneliler’in de Böri Tegin¹⁷² adlarında birer hükümdarları vardır. İslâmî hassasiyetin en yüksek seviyelerinde bulunduğu, bu Türk-İslâm çağında, Böri adı sadece hükümdarlarda yaşamamış; Suriye Selçukluları’nın bir kolu olan Dımaşk Selçuklu melikliği ortadan kalktıktan sonra, ‘Böriler Hanedanı’ adıyla bir devlet dahi kurulmuştu¹⁷³.

İslâm sonrası yazılı eserlerde de durum farklı değildi. Yakubi patrikliği gibi yüksek bir makamda bulunmuş olan, meşhur Süryani Mihael (1126-1199), ‘Kronik’ adlı eserinde Türkler’in fetihlerini anlatırken,

“Onlar doğudan batıya doğru ilerlemeye başladıkları zaman, önlerinde yürüyen, köpeğe benzer bir hayvan görüyorlardı. Onun ne olduğunu, nereden geldiğini bilmiyor, ona yaklaşmıyorlardı. O, hareket etmeye başladığı zaman onlara (Oğuzlara) «Kalkın» diyordu. Onu takiben nereye giderse oraya kadar gidiyorlardı. O durduğu zaman onlar da duruyor, ordugâh kuruyorlardı. İdare edebilecekleri bir ülkeye geldiklerinde bu kılavuz artık onlara gözükmüyordu”¹⁷⁴

diyerek, adeta Oğuz Kağan Destanı’nı naklediyordu. Kutadgu Bilig’de, Oğuzmuş hükümdara ‘Bozkurt’ diye hitap ediyor¹⁷⁵; Dede Korkut da, Salur Kazan Han, ordusunun haberini bir ‘Bozkurt’dan soruyor ve «kara başum kurban olsun kurdum

¹⁶⁹ Esin, a.g.e., s.8.

¹⁷⁰ Çoruhlu, a.g.e., s.103.

¹⁷¹ Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, 3.Baskı, Ankara, TTK, 1997, s.23.

¹⁷² A.g.e., s.35.

¹⁷³ A.g.e., s.227.

¹⁷⁴ Harun Güngör, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kayseri, Kıvılcım Yayınları, 1998, s.285.

¹⁷⁵ K.B. b.5378.

sana”¹⁷⁶ diyordu. Ayrıca, kurt yüzü mübarek sayılıyor¹⁷⁷ ve yiğitler de kurda benzetiliyordu¹⁷⁸. XV-XVI yüzyıl Türk şairi Firdevsi-i Tavîl de, İranlı adaşından epey farklı olarak, ‘Turan şahı Afrâsiyâb’ın alâmetlerinden biri olarak kurdu göstermişti¹⁷⁹. Son olarak; 1709-1740 yıllarında Ruslara karşı savaşan Başkurt Türkleri’nin de kurt başlı bir bayrak kullandıkları bilinmektedir¹⁸⁰.

Yukarıda sunulan bu geniş tablo, söz konusu tasarımın başarısını gözler önüne sermektedir. Otoritenin meşrûyetini gerekçelendirmesi, siyasî iktidarın meşrû sayılmasına yetmemektedir. Devlet felsefesi bakımından, ne tür olursa olsun, bir yönetimin meşrûyeti, yönetilenlerin gerekçeler konusunda ikna olmasına bağlıdır. Genelde, tebâ edilgeni ve bu olay ‘ikna edilme’ biçiminde gerçekleşiyordu. Bununla birlikte, buradan ‘zor kullanma’ sonucu çıkarmamak gerekir. Bu, zihinleri yönlendirmek yoluyla oluyordu. Burada önemli bir ayırım vardır: Mevcut siyasî iktidar dahi bu olayın farkında olmayabilir ve çoğunlukla öyledir de. Onlar sadece düzeni korumayı amaçlamaktadır. Ancak, soyun tasarımcı kuşağı için bunu söylemek güçtür. Bu işi gerçekleştirebilmenin araçları; törenler, semboller, söylenceler ve atalara olan inancın diri tutulmasıdır.

En önemli tören, Çin kaynağı Wey-şu’nun bildirdiğine göre, devlet erkânının kutsal dağdaki atalar mağarasına giderek kurbanı takdim etmesidir¹⁸¹. Bu, bir devlet törenidir ve önemine binaen, törene kağan başkanlık eder¹⁸². Her yıl beşinci ayın ikinci yarısında yapılan bu törende Gök-Tanrı’ya kurban sunulmasından çok, törenin atalar mağarasında yapılması dikkat çekicidir¹⁸³. Türkler’in ecdâd mâbetleri yoktur. Bununla birlikte, kurt efsâneleri ve ata mağarası bütün Türkler için tipiktir¹⁸⁴. Atanın yaşadığı yerin ziyaret edilmesi ve orada törenlerin yapılması, kurdun vücudu ile değil¹⁸⁵, soyun olağanüstülüğünün hatırlatılması ile ilgilidir. Mağara, soyun başladığı

¹⁷⁶ Gökyay, s.20.

¹⁷⁷ A.g.e., a.y.

¹⁷⁸ A.g.e., s. 38, 70.

¹⁷⁹ Emel Esin, “Tonga-Alp-er”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Fasikül: 1, Sayı: 13, Erzurum, 1985, s.155.

¹⁸⁰ Ögel, A.g.e., s.309.

¹⁸¹ Gumilöv, a.g.e., s.115.

¹⁸² Schmidt, a.g.e., s.72.

¹⁸³ Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, s.87.

¹⁸⁴ A.g.e., s.88.

¹⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, s.15.

yerdir. O, Oğuz Kağan Destanı'ndaki gibi, sembolik olarak 'döl yatağı'nı ifade eder¹⁸⁶. Gök Tanrı'ya kurban sunulması ve bunun ata mağarasında yapılması, meşrûiyetin, soyun ilahî ve olağanüstü kökenlerine bağlı olduğunun vurgulanması amacını taşımaktadır.

Devlet düzeninin bekâsı, soya olan inanca bağlanmış gibidir. Hiç umulmadık uygulamalardan bu inancı destekleyen sonuçlar çıkartılabilir. Bunlardan birisi, hanedan üyelerinin öldürülmelerinde kan dökmeme usûlüdür. Beşevliyev, Amerika ve Polinezya yerlileri üzerinde yapılmış olan antropolojik incelemelerin sonuçlarından hareketle, bunu 'mana' inancına bağlasa da¹⁸⁷; Köprülü, bunun kan tabusuyla değil, ondan daha fazla Türkler'in 'hakimiyetin ve hükümdarın kutsî bir menşeden geldiği' hakkındaki çok eski dinî-hukukî telakkileriyle ilgili olduğunu göstermiştir¹⁸⁸. Bu âdetin İslâmî dönem Türk devletlerinde de çok uzun süre uygulandığının açık delilleri vardır¹⁸⁹. Köprülü, ok ve yayın eski Türk hayatındaki önemi düşünüldüğünde, öldürme şekilleri arasında, yay kirişi ile boğmanın en eski şekil olduğunu tahmin etmektedir¹⁹⁰. Yayın, Oğuz Kağan Destanı'nda da görüldüğü gibi, dünya hakimiyetinin veya dünya devletinin bir sembolü olması¹⁹¹ göz önünde bulundurulduğunda, ölüm şeklinin bile devlet fikrine hizmet ettiği görülür.

Törenler dışında, semboller yardımıyla da, otorite hâkimiyetini ve meşrûiyetini hissettirmek ister. Kurt, bir sembol olarak, âdeta kamu düzeninin bekçisi gibi, hayata girer. Nedendir bilinmez, II. Göktürk İmparatorluğu'nun devlet yazıtlarında kurttan türeme teması vurgulanmamıştır. Yine de "Tanrı güç verdiği için, babam kağanın ordusu kurt gibi imiş"¹⁹² cümlesi yoruma açıktır. Burada, yiğitlik sembolü olmanın ötesinde bir anlam taşımış olması ihtimâli vardır. Bunlardan 150 yıl kadar öncesine, I. Göktürk Kağanlığı devrine ait olan Bugut yazıtı ise, yoruma açık değildir. Yine, resmî devlet yazıtı olan Bugut kitâbesinin tepesinde,

¹⁸⁶ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, s.113.

¹⁸⁷ V. Beşevliyev, "Proto-Bulgar Dini", Çev.: T. Acaroğlu, *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 34, Nisan 1945, s.231.

¹⁸⁸ M. Fuat Köprülü, "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedan Âzâsının İdamında Kan dökme Memnûiyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Cilt: I, 1941-42, Ankara, 1944, s.8.

¹⁸⁹ A.g.e., s.4-7.

¹⁹⁰ A.g.e., s.9.

¹⁹¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.39.

¹⁹² Orkun, a.g.e., s.35.

bir insanı emziren dişi bir kurt tasviri bulunmaktadır¹⁹³. Kurt, Göktürkler de bir devlet sembolü olmuş, bayrakta ve tuğların tepesinde yer almıştı. Bunu, başkalarının da 'alâmet-i fârika' olarak görmesi, konumunu güçlendiriyordu. Öyle ki, Chou-shu adlı Çin kaynağı, Türkler'in bir kurttan türediklerini unutmak istemedikleri için tuğlarında altın kurt başlarını taşıdıklarını, kağanın koruma muhafızlarına da 'f'u-li' yani kurt dendiğini bildirir¹⁹⁴. Kurt, hem kağanın hem de kağanla ilgili olarak, devletin hakimiyetinin sembolüdür. Göktürkler'de hanlık ve beyliğin, yüksek memuriyetin alâmeti olan, kurt başlı bayrak vermek suretiyle tescil edildiğini biliyoruz¹⁹⁵. Ancak, Bizans elçisi Zemarkhos'un da, İstemi Kağan'ın otağı önünde gördüğü gibi, altından yapılmış kurt başlı bayrak büyük kağanlara özgüydü¹⁹⁶. Sui hanedanının yıllıklarına göre; bir casus diplomatın tavsiyesiyle¹⁹⁷, Göktürk devletini birbirine düşürmek isteyen Çin imparatoru, Doğu'ya tâbi olan Batı hanı Tardu'ya altından yapılmış kurt başlı bayrak göndermişti. Türk devlet geleneğine göre; böyle bir bayrak kullanmak ancak büyük kağanların hak ve imtiyazı idi¹⁹⁸. Bu, 'resmen tanıma' işe yaramış; Tardu, Doğu kağanı ile bağlarını kopararak bağımsızlığını ilân etmişti¹⁹⁹. Bu olay, devlet sembollerini sahiplenme ile devleti sahiplenme arasındaki bağı gösterir en iyi bir örnektir. Çin, Göktürk devleti dağıldıktan sonra da, Batı Türkistan ile Batı İran'daki beyliklere, kurt başlı bayrak verme yoluyla, onların beyliklerini tanıma seremonisini devam ettirmişti²⁰⁰. Bu, Çin'in kendi geleneği olmadığına göre, dağılık beylikler arasında ne derece önemsendiğinin bir göstergesidir. Kurt, astronomik bir sembol olarak dahi kullanılmış, Büyük ayı burcu yedi kurt olarak görülmüştür²⁰¹.

Bunların dışında da kurt, destanlarda, efsanelerde, masal, Türkü ve fal kitaplarında yer almak suretiyle, halk arasında yaşamaya devam etmiştir. Bu yönüyle de, antropolojinin kimi yalıtılmış kültürlerde gösterdiği gibi, toplumun ortak bir

¹⁹³ Roux, a.g.e., s.132.

¹⁹⁴ Özönder, a.g.e., s.81.

¹⁹⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 6, s.13.

¹⁹⁶ a.g.e., s.17.

¹⁹⁷ Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.100.

¹⁹⁸ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947, s.306.

¹⁹⁹ Grousset, a.g.e., s.101.

²⁰⁰ Ögel, a.g.e., s.13.

²⁰¹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.50.

motifte buluşarak, birbirleriyle özdeşleşmelerine hizmet etmiştir. Açıktır ki, halkın birliği de devletin bekâsı ile doğrudan ilgilidir.

Siyasî iktidarın meşrûyetini sağlamlaştırmak üzere, bugünün düzenlenmesinde geçmişin varlığından yararlanma anlayışı çerçevesinde, son olarak, 'atalar'ın rolü üzerinde durulacaktır.

"Yaşanan andan önce varolmuş her şey 'geçmiş'tedir. Toplum-kültür varlığını ifade eden gelenek-görenek-âdet çeşidinden geçmiş değerler öbekleri 'geçmiş'ten 'şimdi'ye akıp varırlar. 'İnançlaşmış' bazı 'değer'lerden kalkarak... kültür-toplum ortamı... değerlendir(ilir)"²⁰².

Sahiplenilen geçmişin bugünü ne derece belirlemesi isteniyorsa, geçmiş, o derece yüceltilir. Bu yüceliğin bir soy tarafından ve soy boyunca taşınması istenilirse, yücelik atalara izafe edilir. Atanın yüceleşebilmesi ve anısının kuşakları aşabilmesi için gerçekten büyük insan olması gerekiyordu²⁰³. Bunun için, atanın kendisi ile beraber yaptığı işler de yüceltilir. Böylece, devlet açısından hem siyasî iktidarın meşrûyeti, hem de belli bir oranda, hukukun güvencesi sağlanmış olurdu.

"Atanın meşruluk temeli olarak gösterilmesinin nedeni olarak şunlar öne sürülebilir: 1. Evrensel düzen ile dünya düzeni arasında Ata'nın belirgin rol oynadığına inanmak. 2. Geleneksel toplumlarda bütün iyi işlerin atalar tarafından yapıldığı anlayışı. 3. 'Ben yaptım' anlayışının olmayışdır"²⁰⁴.

Yukarıda söylenenlerden birincisi, atanın; ikincisi, yaptığı işlerin yüceltilmesiyle ilgilidir. Üçüncüsü ise, kendi başına bir 'neden' olarak ortaya çıkabileceği gibi, yine, atalardan devr alınmış olan, terbiyevî bir anlayışın 'sonuç'u olarak da görülebilir.

Ataların, kendileri kutlu, yaptıkları işler olağanüstüydü. Bu kutluluğu, ya Bumin ve İstemi'de olduğu gibi, doğrudan ya da Oğuz ve türeyiş efsânelerinde olduğu gibi, dolaylı olarak Tanrı'dan almışlardı. Ateşi ilk bulan da²⁰⁵, çadırı ilk icad eden de²⁰⁶ efsânevi ata idi.

²⁰² Durak, "Tarihin Dayanılmaz Ağırlığı", s.118.

²⁰³ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.235.

²⁰⁴ Bıçak, a.g.e., s.46.

²⁰⁵ Ögel, a.g.e., s.27.

²⁰⁶ Ebûlgâzi Bahadır Han, a.g.e., s.24.

Kül Tigin Kitâbesi'nde, atalar, "bilge ve cesur kağanlar" olarak sunulur²⁰⁷. Böyle ataların eylemleri ulaşılacak bir hedef olarak görüldüğü gibi, doğruluk ölçütü olarak da kabul edilir. İleriş Kağan "türesi bozulmuş olan milleti, atalarının türesince vücuda getirmiş"tir²⁰⁸. Farsça Oğuz Destanı'nda da Köl Erki Han, tahtı Tuman Han'a devrederken "şu şartla tahtı veriyorum ki, onlar da atalarının davrandıkları gibi davransınlar"²⁰⁹ demiştir. Ata'nın yaptığı işi yapmak ata ile özdeşleşmek anlamına gelebilir. Böylelikle, atanın olağanüstülüğü paylaşılmış olacaktır. Reşideddin Oğuznâmesinde Kün Han'ın oğlu tahta oturduğunda, ilk sorusu "atamız Oğuz bunca ülkeyi nasıl almıştır; nereden nereye zaptetmiştir?" olmuş, aldığı "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" cevabını, hedef edinmiştir²¹⁰. Bilge Kağan, ataları Bumin ve İstemi'nin Türk milletini "Demir-Kapı'ya kadar kondurmuş"²¹¹ olduğunun altını çizer. Bunu belirtmesinin önemi, kendisinin de "Demir-Kapı'ya kadar sefer et(tiğini)"²¹² söylemesiyle ortaya çıkar. O dönem için Demir-Kapı'ya ulaşmak, yüksek askerî ve siyasî kudrete erişilmesinin bir göstergesi ve Türk imparatorluğunun en büyük şehâmetinin bir delili olmakla birlikte; asıl, ataların K:adırgan sahasından Demir-Kapı'ya kadar milleti yerleştirdikleri o destanî devirlere dönüşü göstermektedir²¹³. Öyle ki, Bilge Kağan buna erişebilmek için, toplam 13.000 km.lik bir seferi göze almıştır²¹⁴.

Ataların varlığını hissettiren somut işaretler ise ata mezarlarıdır. 748 yılında, Tay Bilge Tutuk'un Uygur kağanı olduğu kurultay atalar mezarlığında toplanmıştı. Terhin yazıtı bu olaydan bahsederken, "atalar mezarlığında güçlü halk şöyle demiş: Atalar mezarlığı sizde. Gücün kaynağı Karasu imiş"²¹⁵ ifadelerini kullanmıştır. Buradan, hükümdarlık alâmetleri arasında atalar mezarlığının da bulunduğu

²⁰⁷ Orkun, a.g.e., s.30.

²⁰⁸ A.g.e., s.35.

²⁰⁹ A. Zeki Velidi, Togan, **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, 2.Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1982, s.61.

²¹⁰ a.g.e., s.53.

²¹¹ Orkun, a.g.e., s.29.

²¹² a.g.e., s.24.

²¹³ S.G.Klyastorniy, "Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına Göre)", Çev.: İsmail Kaynak, **Bellekten**, Cilt: XXVI, Sayı: 104, Ekim 1962, s.769.

²¹⁴ René Giroud, "Tonyukuk'un, Orhon'dan Temir Kapı'ya Gidiş Yolu", V. Türk Tarih Kongresi **Tebliğler**, Ankara, TTK, 1960, s.321.

²¹⁵ Gömeç, a.g.e., s.73.

sonucunu çıkarmak mümkündür²¹⁶. Bugut yazıtında ise, Taspar Kağan, “semavî Bumin Kağan’ın kutsal mezarına” gidip Budizmi kabul edip etmeme konusundaki kararı, Onun vermesini, kutsal ruhundan istiyordu²¹⁷. Hükümdarın, tahta çıkış merâsimi ile ilgili âdetlerden biri olarak, ata mezarlarını ziyareti Gazneliler’den itibaren İslâmî dönemde de varlığını sürdürmüştür²¹⁸.

Son olarak, René Giraud’nun dikkat çektiği ‘Ataman’ ünvanına bakmanın yararı vardır. kökeninin Türkçe olduğu kanıtlanmış bu sözcük “Başkomutan” anlamına gelir. Yazıtlarda Tonyukuk’a atfedilmiş benzeyen bu unvan “ata” ile “-men” türetme sonekinden oluşmuştur²¹⁹. Gerçek başkomutanın her zaman ‘ata’ olduğu veya başkomutan olanın atayı örnek alması gerektiğini vurgulamak kaygısıyla bu sözcük oluşturulmuş olabilir.

Görüldüğü gibi, devletin varlığı soyun devamına; soyun devamı da meşrûiyet gerekçeleri konusunda ‘diğerlerini’ ikna edebilmeye bağlıdır. Bu amaçla, siyasî otorite her türlü önlemi almış ve başarılı da olmuştur. Göktürk İmparatorluğu’nun son yıllarında, Ozmiş adında bir subay kağanı öldürerek, yerine kendini kağan ilan etmiş, ancak tahta oturur oturmaz, imparatorluğun üç büyük Türk boyu olan Basmıl, Uygur ve Karluklar Onu kağan tanımamış, imparatorluktan kopmuşlardır²²⁰. Bu kopuşun başka nedenleri olsa bile, yeni kağanı tanımama gerekçeleri, Aşina soyundan olmayışıdır.

2. Kağan ve Kağanlık Seçimi

Eski Türk hükümdarlarının, kaynaklara göre, bilinen en eski ünvanı Şan-yü (tanhu)’dür. Bu ünvanı ilk olarak M.Ö. III. Asırda Hun hükümdarı kullanmış ve

²¹⁶ A.g.e., s.80.

²¹⁷ A. Bican Ercilasun, “Bengütaş Edebiyatı”, *Büyük Türk Klasikleri*, I.Cilt, İstanbul, Ötüken-Söğüt, 1985, s.66.

²¹⁸ Erdoğan Merçil, “Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Ankara, TTK, 1988, s.657.

²¹⁹ René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, Çev.: İsmail Mangaltepe, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999, s.120-121.

²²⁰ Grousset, a.g.e., s.121.

bundan sonra gelenlere de Çinliler bu ünvanı vermişlerdir²²¹. Bir Altay sözünün Çince transkripsiyonu veya anlamının Çince karşılığı olması gereken bu söz, “sonsuz genişlik ve büyüklük” demektir²²². Göktürk kağanı Bumin 552’de Juan-Juan’ları yenip bağımsızlığını ilan ettiğinde Y-Li-Ko-hain ünvanını almıştır. Bu söz de Şan-yü ile aynı anlama gelir²²³. Bu Türkçe sözün Çince söylenişinin içinde rahatlıkla seçilebilecek; İlik-han, İl-kagan, İlig, Kağan, Han, Hakan ... gibi ünvanları da, Türkler imparatorluk ünvanları olarak kullanmışlardır. İçlerinde en karakteristik unvan olan kağan; Shiratori’ye göre, 394-402 yıllarından itibaren²²⁴; Eberhard’a göre ise, üçüncü yüzyıldan daha önce²²⁵ kullanılmaya başlanmıştır. Kimi araştırmacılar hepsinin eşdeğer olduğunu düşünürken, kimileri de aralarında bir derece farkı olduğunu savunmuşlardır²²⁶. Halen, bunların köken, anlam ve kapsamı hakkında açık ve kesin sonuçlara varılamamıştır²²⁷. Ünvanın köken ve anlamı müphem olmakla birlikte, ünvanı taşıyan kişinin nasıl algılandığına dair çok sayıda maddî delil vardır.

Eski Türk düşünüş tarzında hükümdarlık kudretinin ulûhiyetle ilişkili olduğu²²⁸ inancı, devlet başkanını evrensel bir iktidarla donatıyordu²²⁹. Kağan’ın kullandığı ünvanlar, tahta çıkışında yapılan tören ve O’na atfedilen alağanüstü vasıflar, bu durumun göstergeleriydi²³⁰. Mete, M.Ö. 176 yılında çin sarayına gönderdiği bir mektupta, kendini “Gök tarafından tahta çıkarılmış Büyük Hun İmparatoru”²³¹ olarak takdim ediyordu. Gök-Tanrı tarafından tahta çıkarılmış olmak, Mete’den sonra da, yaklaşık 1500 yıl boyunca, Türk devlet anlayışının sınırlarını belirleyecektir.

²²¹ László, a.g.e., s.37.

²²² Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I. Cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.167.

²²³ Gabain, “Hun-Türk Münasebetleri”, s.907.

²²⁴ Kurakichi Shiratori, “Kaghan Ünvanının Menşei”, Çev.: İbrahim Gökbakar, **Belleten**, Cilt: IX, Sayı: 36, Ekim 1945, s.504.

²²⁵ W. Eberhard, “Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında”, **Belleten**, Cilt IX, Sayı: 35, Temmuz 1945, s.328.

²²⁶ Rásonyi, a.g.e., s.60.

²²⁷ İncik, a.g.e., s.75.

²²⁸ László, a.g.e., s.40.

²²⁹ Kafesoğlu, “Türk Fütühat Felsefesi...”, s.7.

²³⁰ İncik, a.g.e., s.76.

²³¹ Ögel, a.g.e., s.439.

Kağan'ın Gök-Tanrı ile olan ilişkisi bir 'âmir-memur' ilişkisidir. O, kendisine tevdi edilen görevi yapmakta Tanrı'ya karşı sorumludur. Çin'de olduğu gibi, Gök (Tanrı)'un oğlu²³² değildir; bu sıfat ile anılmamıştır da²³³. Zaten, eski Türk düşüncesinde kişiler kutlu olabilir, ancak yaratılışları ve vücutları, Çin imparatoru veya Buda'nın vücudu gibi mukaddes, yani 'ıduk' olamazdı²³⁴. Kağanlar da, diğerleri gibi, yaratılmış insanoğlu idiler. Bir kağanın diğer insanlardan farkı, 'Tanrı kut verdiği' ve 'öyle irâde ettiği' için devleti yönetmekle memur olması idi. Kağanın var olan asıl ayrıcalığının kaynağı uhrevî değil, dünyevi idi ve siyasî bir düzenleme olan soy tasarımına dayanıyordu. Devletin ve iktidarın kökeni ilâhî olmakla birlikte, hukukî düzenlemeler dünyevî esaslara dayandığından bu ayrılık belirginleşiyordu. Türk dinî inanisinde yaratıcı Tanrı ile yarattığı her şey, ontik olarak, birbirinden ayrı iki alandır. Varlıkça ayrı olmakla birlikte, aralarında bir bağ, bir ilişki vardır. tanrı, kağan ile bu yolla iletişim kurmaktadır. Bu da, kağanı 'kutsal' değil, olsa olsa 'talihli' kılmaktadır. Kültigin kitâbesinde yer alan "İl berigme Tenri"²³⁵ (İl veren Tanrı) ifadesinden anlaşılacağı üzere, devletin gerçek sahibi Tanrı'dır. Uyük-Orzak II yazıtındaki "İlig-Tengri" deyimini ise, O'nun iktidar sahibi oluşunun en açık delilidir²³⁶. Kağan iktidarını Tanrı'dan alıyor ve O'nun izin verdiği sınırlar içinde kullanabiliyordu. Tanrı-Kağan ilişkisini uzun yıllar anlaşılmaz kılan, Kül Tegin yazıtındaki ilk sözler olan "Tengiteg tenride bolmuş" ifadesi idi. 'Bolmak' eski Türkçe'de 'olmak' demektir. Bu ifadeden hareketle, kağanın gökte doğduğu (hatta Gök'ün oğlu olduğu) ileriye sürülüyordu. Thomsen'in ölümünden sonra, iki Türk prensesinin Çince yazılmış mezar kitabelerinin bulunup incelenmesi ile gerçek ortaya çıkmıştır. Göktürk prensesinden bahseden mezar kitâbesinde,

²³² Wolfram Eberhard, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", A.Ü. DTCF Dergisi, Cilt: II, Sayı: 2, 1944, s.268; Recai G. Okandan, *Çinde Devlet ve Devletle İlgili Teorik Görüşler*, İstanbul, Kenan Matbaası, 1944, s.86.

²³³ Abdülkadir Donuk, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", *Türk Yurdu*, 7.Devre, 8.Cilt, 7.Sayı (353), Ağustos, 1987, s.17.

²³⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.178.

²³⁵ Orkun, a.g.e., s.41.

²³⁶ Saadetin Gömeç, "Eski Türklerde Siyasî Hâkimiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 100, Şubat 1996, s.115.

“Tou-kiue’ların büyük kağanı olan babası... Kou-tou-lou (Kutluk) Me-tch’ouo bu ünvanı Gök’ten (Tanrı) almıştı. Gök (Tanrı) ona olağanüstü kabiliyetler vermiş;... manevi bir fazilet bağışlamıştı”²³⁷.

deniliyordu. Pelliot, buradan hareketle ‘bolmuş’ sözünü, ‘bulmuş’ olarak düzeltmiş; Bombaci de bunu, “Gökte (kut) bulmuş” şeklinde yorumlayarak, anlaşılır kılmıştır²³⁸. Yani, Türk kağanları gökte doğmamış, ünvanı gökte bulmuş veya almışlardır²³⁹.

Orkun yazıtlarına göre, Göktürk kağanı, Tanrı ‘yarlıkadukın’²⁴⁰ için, kendi ‘kut’u²⁴¹ ve ‘ülüg’ü²⁴² var olduğu için kağan olurdu. ‘Yarlık’, Tanrı’nın emri ve rızası demektir²⁴³. ‘Ülüg’ ise, Tanrı tarafından verilmiş nasip ve kismet anlamındadır²⁴⁴. Aslında kut da, Tanrı tarafından verilmiş nasip ve kismettir. Fakat, daha çok bir ‘kader’ anlamına gelmiştir. Ancak bu, başarı ve ululuğa götüren bir kader, bir ‘iyi yazgı’ idi. Kötü yazgı ancak kutsuz veya kutunu yitirmiş insanlar için mukadderdi²⁴⁵. Daima kağanlığın bir şartı olarak anılan kutun bu anlamı, zamanla siyasî iktidar anlamıyla içiçe girmiştir. Bu belki de, en iyi yazgının iktidara götüren yazgı olduğu düşüncesinden doğmuştur. Kutadgu Bilig’de, kut bu anlamda kullanılmıştır. Bir yönüyle de kut, - Çin’in Tao’su, yunan’ın Logos’u gibi – bir başka dile çevrilmesi pek mümkün görülmeyen, Türkçe’de de başka sözcüklerle karşılanmaya çalışılmaması gereken, çok zengin içerikli bir felsefe kavramıdır. Küyel, ‘kut’un kimi anlamlarını şöylece tespit etmiştir:

“1. Kut, varlığın ve olumlu değerinin ideal sınırına ulaşma halidir, 2. Kut, varlığın ve olumlu değerinin tâ kendisidir, 3. Kut, varlığı ve olumlu değeri ideal sınırına ulaştırın sebebi. Bu sebep ise... Tanrı’dan başkası değildir”²⁴⁶.

Kağan olacak kişinin erdemli olması gerekiyordu. Kağanın başta gelen erdemleri ise; alplık, bilgelik ve könülük (adâlet)’dir. Kağan’ın sahip olması gereken

²³⁷ Edouard Chavannes, “T’ang’lar Devrinde, İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitâbesi”, İ.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: XXI, 1973, s.41.

²³⁸ Ögel, a.g.e., s.51.

²³⁹ A.g.e., s.50.

²⁴⁰ Orkun, a.g.e., s.26.

²⁴¹ A.g.e., s.26.

²⁴² A.g.e., s.42.

²⁴³ Ögel, a.g.e., s.232.

²⁴⁴ a.g.e., s.242.

²⁴⁵ a.g.e., s.240.

²⁴⁶ Küyel, “Türklerde Adâlet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var Mıdır?”, s.738.

erdemler, bir askerin, çiftçinin veya demircinin erdemlerinden farklıdır. O, yurt kazanmak için alp, ili yönetebilmek için bilge ve herkesin kağanı olduğunu gösterebilmek için âdil olmak zorundadır. Kağan sahip olduğu erdemleri ünvanında da kullanır. 'Bilge Kağan' örneğinde olduğu gibi. Tarihte 'Bilge' ünvanıyla anılan hükümdarlarla, Çinliler'den başka, bir de Türkler'de karşılaşılır²⁴⁷. Bu bilgelik, devleti yönetme bilgisine, töreye ilişkindir²⁴⁸. Kağan dışında kalanlar içinse bilgi, itaat etmenin bilgisidir. Bunun karşıtı ise – hem kağan hem de halk için 'yanılmak'tır, bilmemektir. Barthold, yazıtlarda geçen "yanıldığı için öldü"²⁴⁹ ibaresine dikkat çekmiş ve ölümün, yanılmanın (bilmemenin) vasıtasız bir sonucu olduğunu göstermiştir²⁵⁰. Thomsen, "Bilmediği için, bize karşı yanıldığı için" ifadesini, "bizi saymadığı, sadâkatten ayrıldığı için" şeklinde açıklamıştır²⁵¹. Orkun yazıtlarında 'yanılma'nın, 'bilmeme'nin sonu daima ölmek, yok olmaktır²⁵²: "kendisi yanıldı, kağanı öldü"²⁵³, "kendin yanıldın... kanın su gibi aktı; kemiklerin dağ gibi yığıldı"²⁵⁴; "bilmediğin için ... amcam kağan öldü"²⁵⁵; "bilmediği için ... yanıldığı için ... öldü"²⁵⁶; "yanılıp ölmesini buraya yazdım"²⁵⁷. Yazıtlarda, başkaldırmak, 'yanılmak' sözüyle karşılanıyordu. Bu, kağana bağlanmama; devlet ve Tanrı yolunu bilmeme gibi, yorumlanıyordu²⁵⁸. Kağan da bu durumdan bağışık değildir. O da yanılır ve bilmediği için ölür. Böyle bir durumda, ne Tanrı ne de (kut)unun ona bir yardımcı olmaz²⁵⁹. Kağan, "kutu taplamamış"tır, ona sahip olamamış, onu kaybetmiştir. Kut'un yitirilişi ölüm nedenlerinden biridir²⁶⁰. 716 yılında, İnel Kağan'a karşı yapılan ihtilalin nedeni böyle açıklanmaktadır²⁶¹. Roux'a göre, ölümün

²⁴⁷ Duralı, "Felsefe-Bilim'e Ramak Kalmışken", s.150.

²⁴⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.341.

²⁴⁹ Orkun, *a.g.e.*, s.38 v.d.

²⁵⁰ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz: Kâzım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, Ankara, Kültür Bakanlığı – Kültür Yayınları, 1975, s.9.

²⁵¹ Vilhelm Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, Çev.: Vedat Köken, Ankara, TDK, 1993, s.102.

²⁵² Ahmet B. Ercilasun, "Bir Kişi Yanılsar ... İbâresi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993*, Ankara, 1995, s.87.

²⁵³ Orkun, *a.g.e.*, s.39.

²⁵⁴ *A.g.e.*, s.40.

²⁵⁵ *A.g.e.*, s.41

²⁵⁶ *A.g.e.*, s.38.

²⁵⁷ *A.g.e.*, s.27.

²⁵⁸ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.252.

²⁵⁹ Thomsen, *a.g.e.*, s.149.

²⁶⁰ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, s.132.

²⁶¹ Abdülkadir Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10-11, Sene: 1979-80, İstanbul, 1981, s.53.

birinci nedeni ise, devlet töresine ve böylelikle kendisine bağlı olunmasını isteyen ve buna karşı çıkanları ortadan kaldıran Tanrı'dır²⁶². Bilmemenin kut'un yitirilmesine yol açması, Türk kağanlarının ona, erdemleri olan bilgelik ve alplıklarıyla, kendilerinin sahip olduğunu düşündürmektedir²⁶³. Ne var ki, bilgi de kut gibi, Tanrı vergisi olarak görülüyordu: "küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı; oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağan(lar tahta) oturmuşlar"²⁶⁴.

Kağan, görevlerini yerine getirebilmek için bu özelliklerle donanmıştı. Bu görevlerin ilk ve en önemlisi "Türk milletinin ülkesini, töresini idâre edivermek, tanzim edivermek"²⁶⁵ tir. Töre'yi düzenlemek, uygulamak kağanın görevi olmakla birlikte onun hükümlerini tamamen değiştirmeye veya ortadan kaldırmaya hakkı ve yetkisi yoktur. Devletin çok zor bir döneminde İşbara kağan (581-587), Çin'in himayesini talep etmiş; Çin de buna karşılık Çin âdetlerine uyulmasını istemiştir. O da yazdığı mektupta "bizim âdet ve geleneklerimizi değiştirmeye benim gücüm yetmez" diye cevap vermiştir²⁶⁶. Adaletle, töreyi tatbik etmenin dışında, kağanın diğer önemli görevleri şunlardı: dağınık milleti toplamak; az milleti çok kılmak (çoğalmasını sağlamak); açığı doyurmak; çıplağı giydirmek ve fakiri zengin kılmak²⁶⁷. Altının, gümüşün, ipeğin, darının ve atın en iyilerini kazandırarak milletin kaygılarını gidermek, kağanın sorumluluğundaydı²⁶⁸. Açları doyurmaya özel bir önem veriliyordu²⁶⁹; bu hanlığın olmazsa olmaz şartlarından biri olarak sunuluyordu²⁷⁰. Türk kağanları, törenin belirlediği hukuk esaslarına göre, beylere ve halka şölen verir ve sofraya ile saray eşyasını yağma ettirirlerdi. İranlılar'ın dilindeki 'hân-ı yağma' deyimini de buradan gelmektedir²⁷¹. Bu öylesine bir töre esası olarak benimsenmiştir ki, Han'ın yağma toyuna çağırılmamak, Dış-Oğuz'un İç-Oğuz'a isyanının nedeni

²⁶² Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1999, s.82.

²⁶³ Ögel, a.g.e., s.51.

²⁶⁴ Orkun, a.g.e., s.31.

²⁶⁵ a.g.e., s.29.

²⁶⁶ Saadettin Gömeç, "Kagan ve Katun", A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 1996, Cilt: XVIII, Sayı: 29, Ankara, 1997, s.86.

²⁶⁷ Orkun, a.g.e., s.43.

²⁶⁸ A.g.e., s.58.

²⁶⁹ Gökyay, a.g.e., s.6.

²⁷⁰ K.B. b.2958, 2982, 3113, 5242, 5246, v.d.

²⁷¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt: I-II, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1980, s.178.

olmuştur²⁷². Bu hassasiyet o kadar olumlu sonuçlar vermiştir ki, Çin elçisi Wang Yen-Te, Uygur seyahatnâmesinde “bu topraklarda fakir insan yoktur. İhtiyacı olana yemek yardımı yaparlar”²⁷³ diye yazar. Görüldüğü gibi, kağanın görevi halkını doyurmak ve refah seviyesini yükseltmektir. Yoksa, despotlukla yönetilen zamandaş çoğu kültürde olduğu gibi halkın görevi onu doyurmak değildir²⁷⁴. Bütün bunlardan başka kağan, gerçekleştirilmesi elzem görevler olan, halkı iskan etmek ve ülkede asâyişi sağlamakla da sorumluydu²⁷⁵.

Aslında sayılan bütün görevler törede mündemiçtir. Demek ki, kağanın aslî görevi, ‘düz’ töre yapmak ve onu adâletle uygulamaktır. Töre, atalar töresi üzerine ve Tanrı’nın verdiği iktidarın sorumluluğu çerçevesinde yapar.

“Bu onun, ‘töre’yi ruhun ölmezliğine, Tanrı’nın varlığına dayandırdığını gösterir. Kağan ‘töre’yi, ruhun ölmezliğine, ‘Atalar Ruhu’nun ölmezliğine inanarak, (kendi) erdemlerine dayanarak koyar; yoksa, kağan ‘töre’yi kendi ‘insâf’ına göre koymaz”²⁷⁶.

Türklerde kağan seçimi ile ilgili olarak, László,

“Türkler’de, Radlof’un sözlerine göre, hanlık hiçbir zaman seçim yoluyla olmamıştır. Kaynaklarda bazı kavim veya kabile reisinin seçilmiş olduğu hakkında kayıtlara rastlanırsa da bu, hakiki ve rey yoluyla yapılmış bir seçim değildir”²⁷⁷.

diyor. Çin kaynaklarında, Uygurlar’dan P’u-sa adlı bir lideri “kendi halkı bilge bir kişi olarak kabul ettiği için başa çıkardılar” kaydı vardır. Göktürk kağanı Yunyülü’nün kağan seçilmesi için de, yine Çin kaynakları aynı deyimini kullanmışlardır²⁷⁸. Bu kayıtları muhtemelen, László da görmüştü ve tezini çürütmeye yetmemişlerdir. Bununla birlikte bir şüphe uyandırmaları gerekir. Laszlo, halkın bütününün oy hakkına sahip olduğu bir seçimi kastediyorsa, bu çok yeni bir şeydir. İktidar yolunun yönetici soydan olmayanlara tamamen kapalı olduğunu, anlatmak istiyorsa, haklı gibidir. Öte yandan, devlet ileri gelenlerinin, töre mucibince, gereğinde kullanmak üzere bir söz haklarının olduğunu biliyoruz. Bu söz hakkı,

²⁷² Gökyay, a.g.e., s.145.

²⁷³ Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnâmesi, Ankara, TTK, 1989, s.63.

²⁷⁴ Coşkun Üçok, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Ankara, 1960, s.25.

²⁷⁵ Ögel, a.g.e., s.152, 156.

²⁷⁶ Küyel, “Bilge Kağan Filozof-Arhont mudur?”, s.461.

²⁷⁷ László, a.g.e., s.40.

²⁷⁸ Ögel, a.g.e., s.67.

kimin kağan olacağını belirlemeye yetmese de, en azından, kimin olamayacağını takdir edebiliyordu. Çin kaynaklarına göre, Göktürk kağanı Mohan Kağan'ın oğlu Talopien, yetenekli, bilge ve alp bir kişi olmasına rağmen, annesinin asil soydan olmaması gerekçesiyle, devletin ileri gelenlerince, kağan olmasına izin verilmemişti²⁷⁹. Türk devletlerinde 'kurultay'ın da gerçek bir 'yasama meclisi' olmadığını, bir tür 'danışma meclisi' işlevi gördüğünü biliyoruz²⁸⁰. Bütün bunlara rağmen Türkler'de, hem de çok yaygın, bir 'kağan seçilme' veya 'tahta çıkma' töreni vardır. Bu tören dikkatle incelendiğinde seçimin kim tarafından yapıldığına dair, bir ipucu verebilir.

Çin kaynağı Cog-şu'ya göre, Türkler birini kağan seçecekleri zaman, devletin ileri gelenleri onu bir keçeye sarıp havada, dokuz kez döndürürlermiş. Her çevirişten sonra da önünde eğilirlermiş. Daha sonra kağan adayı ata bindirilir ve sürmesi istenirmiş (belki de, başı dönmüş halde at sürebileceğinden emin olmak için). Bu işlem bittikten sonra, ipek bir ipe, neredeyse nefesi kesilinceye kadar boğazı sıkılır ve bu aşamada ip gevşetilip kaç yıl kağanlık yapacağı sorulmuş. Hırpalanmış kağan, bu haliyle anlaşılır bir cevap veremese de, töreni düzenleyenler, homurdanmalarından bir ipucu çıkarırlarmış²⁸¹. Mori'nin, Türkler başta olmak üzere, bozkır atlı kavimlerinin eski inançlarından gelen ve onlara özgü önemli bir gelenek olduğuna işaret ettiği²⁸² bu törenin Hazarlar'da da uygulandığını, Arap seyyahlar İstahri²⁸³ ve İbn Havkal²⁸⁴ bildirmişlerdir. Şu farkla ki, bunların aktardığına göre, söylediği süre dolan kağanı, yılın kağan seçildiği gününde öldürürlermiş. Bu söylentilerin, Mori'nin de belirttiği gibi, çok eski zamanlara ait olması gerektir. Zira kudretli Göktürk kağanları Bumin ve İleriş'in boyunlarına ip geçirip sıkabilecek bir çevrenin varlığına inanmak oldukça güçtür²⁸⁵. Bununla beraber, içinde, kağan olma süreci hakkında önemli göstergeler bulundurması nedeniyle, incelemeye değer.

²⁷⁹ A.g.e., a.y.

²⁸⁰ a.g.e., s.74.

²⁸¹ Sinor, a.g.e., s.423.

²⁸² Masao Mori, "Sici ve Şşu-Chih", A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: VI, Sayı: 10-11, 1968, s.223.

²⁸³ Ramazan Şeşen (Haz.), İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, TKAE, 1998, s.158.

²⁸⁴ a.g.e., s.168.

²⁸⁵ Ögel, a.g.e., s.64.

Bu anlatılanların, ata bindirme ve boyun sıkma ile ilgili kısımlarını çıkardığımızda, kalanı Orkun yazıtları ışığında yorumlamak mümkündür. Kağanın kaldırılarak dokuz kez döndürülmesi, O'nun, göğün dokuz katı çıkılarak Tanrı'ya yükseltilmesini sembolize eder. Tanrı adayı uygun bulursa, onu "tepesinden tutup yukarı götürür"²⁸⁶. Bunu yapmasının nedeni ona yarlıg, kut, küç, ülüg ve il beratı vermek içindir. Tanrı'nın 'seçtiği' kağanı yeryüzüne indirip kişiöğulları üzerine oturtması ile işlem tamamlanmış olur²⁸⁷. Bu sembolik törenden tek kağan seçicinin Tanrı olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Bu, elbette, bir gerçekliğe karşılık gelmez ancak bu konudaki Türk inancına da denk düşer.

Caferoğlu, 'kağan' kelimesinin etimolojik izahını yapmayı denediği bir yazısında, kelimedede 'ağ' köküne rastladığını (k-ağ-an) bunun Türkçe'de 'yükseltmek' anlamına geldiğini; ne var ki, baştaki 'k'nın açıklanmasının güç olduğunu, söylemektedir²⁸⁸. Belki de, 'kağan', 'yükselmiş olan' anlamına geliyordu, ancak, bunu bilemeyiz. Eski Türkler ölen kişinin çadırı etrafında yedi kez dönerlermiş²⁸⁹. Bu, ölenin ruhunu göğe yükseltmek için yapıyor olabilir. Ne var ki bunu da bilemeyiz. Togan,

"Daha geçen asrın sonlarına kadar Başkurt, Karakalpak ve Hive Özbek mekteplerindeki talebe kendi aralarında idare işlerine elverişli olan birisini «kadı» seçerken, dört talebe bunu bir ak akçeye oturtup kaldırır... Bundan sonra keçe yere konular, «kadı»ya ve yahut yine talebe tarafından tâyin olunan naibine tam olarak itaat ederlerdi"²⁹⁰.

demektedir. İşte, bunu bilebiliriz. Bu, millet hayatında önemli yeri olan inançların, zamanla içeriğini yitirse de, çok uzun yıllar yaşamaya devam ettiğini bir göstergesidir.

²⁸⁶ Orkun, a.g.e., s.34.

²⁸⁷ Dursun yıldırım, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma Kötürme ve Oturma", XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, II. cilt, Ankara, TTK, 1994, s.529-530.

²⁸⁸ Ahmet Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Ünvanları", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Cilt: 1, İstanbul, 1931, s.119.

²⁸⁹ Giraud, Göktürk İmparatorluğu, s.172.

²⁹⁰ A. Zeki Velidî Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s.112.

C. Devletin Görünen Yüzü

Türk devletlerinde siyasî teşkilatlanmanın en üst derecesini ‘devlet’ teşkil ederdi. Türkler, devlete ‘el’ ya da ‘il’ adını vermişlerdir^{291(*)}.

Devlet merkezîleşmiş ve aşama sıralıydı²⁹². Devlet başkanı, tarih boyunca çeşitli ünvanlar taşımış olmakla birlikte, genelde ‘kağan’ diye anılırdı²⁹³. Kağanın oturduğu yere , ‘ordu’ denirdi. Soy hakimiyeti esastı ve tahta veraset yolu ile çıkılırdı ama bu konuda önceden belirlenmiş bir esas yoktu²⁹⁴. Genellikle, en büyük oğul veliaht tâyin edilirdi²⁹⁵. Hanedan soyu tükenir ve kağanlık makamı boş olursa seçim yapılırdı²⁹⁶. Devlet, toprak (yurt), insan (budun) ve siyasî iktidar (erk) unsurlarından oluşurdu. İnsan unsuru, kağan, beyler ve halktan müteşekkildi. Boy beyleri, kendi yasama ve yürütme sorumluluklarını kağana intikal ettirmişlerdi²⁹⁷. Buna karşılık, çeşitli ünvanlarla, yüksek devlet memurları olarak, hanedan soyu ile birlikte, kağanın çevresinde yer alabilmişlerdir. Ancak, yüksek memurların çoğunluğu hanedan soyundandır. Soy ilkesinin memur aristokrasisine yol açtığı ileri sürülebileceği gibi, devlet için alanlarında uzmanlaşmış ailelerin yönetiminde düzenliliği sağladığı da savunulabilir²⁹⁸.

Hunlar’dan beri, eski Türk devletlerinde ülke iki idâri birime ayrılırdı. Doğu’nun yönetimi veliaht prens (bilge prens) verilirdi. Batı, Doğu’ya tâbi olurdu. Çünkü, güneşin doğduğu yönün battığı yön üzerinde hükmü olduğuna inanılırdı²⁹⁹.

²⁹¹ Aرسال, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.263.

(*) Burada, ‘il’ terimine verilen anlamlar üzerinde durulmayacaktır. Buna rağmen, Kaşgarlı Mahmud’un, bu kelimeye verdiği anlam, çalışma açısından yorumlanmaya çok uygundur. Sözlüğünde, ‘il’ kelimesinin ilk anlamını verdikten sonra, ikinci, üçüncü ve dördüncü anlamlar olarak bu kelimenin karşısına, “açıklık, boşluk”; “atı anlatır bir isimdir. Çünkü at, Türk’ün kanadadır” ve “iki bey arasında barışıklık açıklamalarını yazmıştır (DLT, I, s.48-49). Şu âna dek söylenenlerden kalkılarak şu tarz bir yorum yapmak mümkündür: ‘Açıklık’ kavramı, dünya devletinin sınırlarını hatıra getirir. ‘At’, onun kuruluşundaki en etkili âmildir ve büyümesi ile korunmasının aracıdır. ‘Barış’ ise, her ne kadar tâbiyet şartına bağlı olsa da, bu devletin amacıdır.

²⁹² Roux, *Türklerin Tarihi*, s.92.

²⁹³ İbrahim Kafesoğlu, “kültür ve Teşkilât”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2.Baskı, Birinci Cilt, Ankara, TKAE, 1992, s.201.

²⁹⁴ Roux, a.g.e., s.93.

²⁹⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s.201.

²⁹⁶ Aرسال, a.g.e., s.270.

²⁹⁷ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.220.

²⁹⁸ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara, Töre-Devlet Yayınları, 1981, s.140.

²⁹⁹ Roux, *Orta Asya*, s.90.

Ötüken bölgesi, hemen hemen bütün Türk devletleri için kutsal merkez idi. İkili teşkilât yapısı ile ilgili olarak, Alföldi, “Eski Türk kavimlerinde hükümlerinin bu çift şeklinin izlerine mükerreren rast geliriz” diyerek, ‘çift krallık müessesesi’ tezini ortaya atmıştır³⁰⁰. Bu tez bir acele genelleme yanlışı gibi görünmektedir. Türk devletlerine hâkim olan tek ve ana prensip, devlet içerisinde tek otoritenin bulunması idi³⁰¹. Bu, idâri bir bölünme idi ve bu bölünmede daima bir tarafın hâkimiyet üstünlüğü tanınırdı. Bu durum kağanlık alâmeti ile de belirlenmişti. Altın kurt başlı bayrak Doğu kağanının otağında dalgalanırdı. Önemli olan ‘hüküm sürmek’ değil, meşrûiyet olduğuna göre, aynı devlette aynı kudrette Tanrı bağış (kut) ile donatılmış iki kişinin varlığını kabullenmek zordur. Öte yandan Türkler’de kağanlığın karizmatik vasfı buna engeldir. Türk kamu hukuku hükümlerlik hakkının paylaşılmasına engeldir³⁰². Bunların hepsi bir yana, Mete gibi veya kapısının önünde kralların nöbet tuttuğu Attila gibi bir kağanın iktidarına ortak olabilecek ikinci bir kişiyi düşünmek güçtür³⁰³.

Siyasî iktidarın kökeni ve güvencesi ilahî olarak kabul edilmekle birlikte, kağan, ataların töresi üzere yapılan ve dünyevî esaslara dayanan töre ile ülkeyi yönetirdi. Töresiz devlet olmazdı. Orkun kitâbelerinde 11 yerde geçen ‘töre’ kelimesi, bunun altısında ‘devlet’ ile birlikte kullanılmaktadır; diğer yerlerde de devlet ile ilgilidir³⁰⁴. Devlette gelişmiş bir hukuk düzeni bulunmaktadır. Dönemi için ileri bir uygulama olarak, ceza hukuku Hunlar’dan beri özel intikam alanından çıkmış ve kamu intikamı, kamu hukuku alanına girmiştir. Cezayı tayin ve tatbik edecek olan, suçtan zarar gören kimse değil, devlettir³⁰⁵.

Eberhard, gözden geçirilen tarih malzemesinin, Türkler’in çok muhtelif ahâli ve medeniyetçe değişik devletleri, siyaset bakımından, teşkilatlandırmak ve kurmak

³⁰⁰ A. Alföldi, “Türklerde Çift Krallık”, İkinci Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler, İstanbul, TTK, 1943, s.507.

³⁰¹ Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları s.441.

³⁰² Kafesoğlu, “Kültür ve Teşkilât”, s.202-203.

³⁰³ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.263.

³⁰⁴ Donuk, “Türk Devleti’nin Kutsiyetinin Kaynakları”, s.22.

³⁰⁵ Üçok, a.g.e., s.29.

yeteneğini gösterdiğini belirtmiştir³⁰⁶. Bizce bunun devletin görünen yüzü ile görünmeyen yüzünün kesiştiği noktada yer alan, üç temel nedeni vardır:

1. Türk devleti her seferinde bir aşiretten doğmuş, ancak hiçbir zaman aşiretçilik yapmamıştır. Dünya devleti fikrine göre, Türk kağanının otoritesi bütün topluluklarca tanınacak ve töre dünyanın her yerinde yürürlükte olacaktır³⁰⁷. Bumin ve İstemi Kağanlar tüm insanların üzerine kağan olmuşlardı. Törenin temel ilkesi olan adalet, kağana teb'ası arasında ayırım yapma imkanı tanımıyordu. Bu anlayış uygulamaya da yansımıştır. Savaş kaybederek kağanın otoritesini kabul etmek zorunda kalanlar dahî 'millet' olarak görülmüşlerdir. Bu devlet ülküsünde birleşmenin ya da ülkü devleti olmanın gereği idi. Bilge Kağan Yazıtı'nda yer alan "orada savaştım... Teslim olanlar oldular (ve) millet oldular. Ölenler de öldü"³⁰⁸ ifadesi bunun en açık örneklerinden biridir. Bir başkası ise, Bilge Kağan'dan 900 küsur yıl önce, Mete'nin Çin imparatoruna yazdığı mektupta yer alıyordu: "Bunların (savaşı kaybedip hakimiyete girenlerin) hepsi artık Hun oldular"³⁰⁹. Bu anlayışın bir sonucu olarak, Hun İmparatorluğu'nun en parlak çağında, devletin veziri Chung Hang-yüeh adlı bir Çinli olabiliyor ve saygıyla anılıyordu³¹⁰. Belki de, dışı kurdun çocukları dışarıdan getirdikleri kişileri eş edindiklerinden (Türklerde egzogami esastı), devlet yönetiminde de aşiret taassubunu aşabiliyorlardı. Fethettiği topraklardaki bütün insanları öldüren ve bu Moğollarca yadırganmayan Cengiz Han'a, Hami'li bir Türk olan Tapan, "İnsanları öldürüp toprakları almanın ne faydası vardır? Devletin esası halktır"³¹¹ derken, bu anlayışı dile getiriyordu. Bu bilindiği içindir ki, Ötüken'in alınmasından sonra, pek çok kabile gelerek İltiş'e iltihak etmişti³¹². Ögel, bu konuda, şunları söylemektedir:

"Türklerde billurlaşmış bir devlet felsefe ve doktrini vardı. Bunun içindir ki Türk devletlerinde, aşiret geleneği görülmüyordu. Türk toplumları ile onların

³⁰⁶ Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", İ.Ü. Türkiyat Mecmuası, Cilt: VII-VIII, Cüz: 1, 1942, s.183.

³⁰⁷ Kafesoğlu, "Türk Fütûhat Felsefesi...", s.9.

³⁰⁸ Orkun, a.g.e., s.66.

³⁰⁹ Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s.441.

³¹⁰ A.g.e., s.506.

³¹¹ B. Ögel, Sino-Turcica, Taipei, 1964, s.147-148.

³¹² Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", s.687.

seçkin idareci ve komutanları bu devletin hizmetine giriyorlardı. Bu görüş, Fuat Köprülü'nündür ve doğrudur³¹³.

2. Toplum düzeni ve ordu düzeninin bir olması; asker-sivil ayırımının olmayışı: Türkler'de halk ile ordu düzeni aynı idi. Eski Türk devlet teşkilâtında, özellikle barış zamanlarında sivil ve ordu düzeni diye bir ayırım yoktu. Ordu bir halk ve halk da, bir ordu düzeninde yaşardı³¹⁴. Askerî ve sivil görevler arasında da bir fark gözetilmemiştir. İleri gelen kişiler savaşa dahi yalnız gitmemiş, ailesi ve maiyetiyle beraber gitmiştir³¹⁵. Bu geleneği değerlendiren devlet, akını ve iskânı beraber yürütmüş; bu geleneği daha da pekiştirmiştir. Akınla elde edilen yeni topraklara, kitle halinde büyük Türk topluluklarının yerleştirilmesiyle, sınırlar sağlamlaştırılmış, güvenceye alınmış oluyordu. Göktürk yazıtlarında, 'sülemiş kondurmuş', yani 'akın yapıp iskân etmiş' sözlerinin sürekli birarada kullanılmış olması, akınların iskândan ayrı görülmemiş olduklarını gösterir³¹⁶. Aile ve boydaki hayat düzeni ile başlayan gelenek 'topyekûn savaş' kavramını, vasfı edinmiştir. Yurt içinde askerî ve sivil teşkilat diye bir ayırım yoktur³¹⁷. Bu sayede toplumda bir gerilim oluşmamış, bütün enerji ortak hedefe yöneltmiştir.

3. Hakimiyetin kaynağının dinî ancak toplumsal düzenin dünyevî olması: Türk devletlerindeki yapılanmada en yüksek zirveyi, kağanı tahta çıkaran Tanrı temsil etmektedir³¹⁸. Bununla birlikte, toplumsal düzen dinî değil, siyasîdir³¹⁹. Toplumun ve devletin yaşama kurallarını belirleyen töre, atalar örnek alınarak; dünya sorunlarını çözüme kavuşturmak, düzene sokmak amacıyla oluşturulmuştur. Yani, Tanrı hukuk yapısından çok insan hukuk yapısı söz konusudur³²⁰. Böyle olmakla birlikte, törenin ana ilkesi olan 'adâlet' kesinlikle Tanrısaldır ve Tanrı'nın varlığı ile ruhun ölmezliği inancına dayanır. Bu kendine özgü anlayış sayesinde ki, kağan ilahî bir sorumluluk bilinciyle, bütün teb'asının dünya sorunlarına karşı aynı

³¹³ Bahaaeddin Ögel, "Türk Askerî Tarih Araştırmalarında İzlenecek Metot Hakkında Birkaç Not", *Askerî Tarih Bülteni*, Yıl: 8, Sayı: 15, Şubat 1983, s.3.

³¹⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.660.

³¹⁵ Başstav, a.g.e., s.46.

³¹⁶ Ögel, "Türk Tarihinde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri", s.226.

³¹⁷ Ögel, "Türk Askerî Tarih Araştırmalarında ...", s.1.

³¹⁸ Temir, a.g.e., s.34.

³¹⁹ Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", s.52.

³²⁰ Taneri, a.g.e., s.51.

duyarlılığı gösterir. Mete'den beri böyle olduğunu bildiğimiz³²¹ bu anlayışın bir temsilcisi olarak Bilge Tonyukuk halk için, Budizme ve kağana karşı direnmiştir³²². Muhtemelen, tarih boyunca izlenen bu anlayış sayesinde, Türk toplumunda, dinin bir tüketim nesnesi haline getirilmesinin ve ayrıcalıklı bir din adamları sınıfının oluşmasının önüne geçilebilmiştir.

³²¹ Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, Sene: 1978, İstanbul, 1978, s.220.

³²² Bertold Spuler, "Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, 2.Cilt,s Ankara, TTK, 1979, s.661.

II. BÖLÜM

KARAHANLILAR, YUSUF VE KUTADGU BİLİĞ

A. Karahanlılar

'Karahanlılar' tabiri, 840-1212 yılları arasında, doğu ve batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk Müslüman Türk sülalesine, ünvanlardaki 'kara' kelimesinden dolayı, Avrupalı oryantalistlerce verilen bir addır. Yine karakteristik bir ünvan olan 'İlig-Hanlar' tabiri de, bu sülâle için kullanılan adlardan bir başkasıdır¹. İslâm kaynaklarında 'Hakâniyye' veya 'Türkistan Uygur Hanları' gibi adlar da verilen² Türk hanlarının kökeni bilinmemektedir. Türk boylarından hangisine mensup oldukları meselesi hakkında bile kesin bir hükme varılamamıştır³. Kökenleri hakkında yedi farklı görüş vardır⁴. Karahanlı tarihi konusunda başlıca otoritelerden biri olan Pritsak, Karahanlı sülâlesinin Karluklar'ın yönetici soyundan çıktığını, bu soyun da Aşına kökenli olduğunu öne sürmüştür⁵. Bu boy, Togan'a göre⁶ Turgış; Roux⁷ ve Genç'e göre⁸ ise, Yağma boyudur. Barthold, Kaşgarlı Mahmud'u tanık göstererek, Yağma boyu olması ihtimali üzerindeki şüphelere dikkat çeker⁹. Uygur Devleti'nin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonraki Orta Asya Türk tarihi hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte, Karahanlılar'ın kurucu boyu hangisi olursa olsun, Uygurlar ve Göktürkler'le ilgili olduğu açıktır. Bu döneme ait bilginin eksikliği, Kutadgu Bilig ve Divan-ü Lugât-it-Türk gibi eserlerin önemini arttırmaktadır.

Karahanlı devletini kuran soyun kökeni bilinemediği gibi, bu devletin adında yer alan 'kara' ve 'ilig' kelimeleri de açıklığa kavuşturulamamışlardır. Kaşgarlı

¹ Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s.18.

² Ünver Günay, Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ankara, Ocak Yayınları, 1997, s.230.

³ V.V. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, 1990, s.273.

⁴ Merçil, a.g.e., s.18.

⁵ Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", Çev.: Halil Berktaş, Erken İç Asya Tarihi, Derleyen: Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.477.

⁶ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.58.

⁷ Roux, Orta Asya, s.244.

⁸ Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.36.

⁹ Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s.100.

Mahmud 'kara' sözünün karşılığını verirken, "Hakâniye Hanlarına 'Kara'denir; bunun bir hikâyesi vardır"¹⁰ demekle birlikte, ne yazık ki, bu hikâyeyi anlatmamıştır. Merçil, 'kara' ünvanının 'kuvvetli' anlamında kullanıldığını düşünmektedir¹¹. 'Kara' eski Türk inancında kuzeyin rengi idi¹². Gömeç, 'kara'nın, 'güç' ve 'eskilik' gibi anlamlarını saymakla birlikte; buradan hareketle, 'Karahanlı' adındaki 'kara'nın eski Türk devlet teşkilâtına göre, kuzeyi gösterdiği düşüncesindedir¹³. 'Kara'nın, Pritsak'ın, açıklamakta güçlük çekmekle birlikte kabullenmek zorunda kaldığı, 'gerçek' anlamı da vardır¹⁴. İlk akla gelen ise, 'kara'nın Göktürk yazıtlarında, halkı nitelemek için kullanıldığıdır¹⁵. Kafesoğlu, halka yakıştırılan bu sıfatın aşağı değil, yüksek bir seviyeye işaret ettiğini düşünür¹⁶ ki, bu kanıtlanmak için de Karahanlılar örnek gösterilir.

'ilig' sözü için de aynı belirsizlik geçerlidir. Grenard ve Radloff, 'birinci' (ilk) anlamına gelen bir kelime olmasını mümkün görmüşlerdir. Ancak, bu görüşleri aktaran Turan, "Türklerin devlete 'il' dedikten sonra, ona sahip ve hâkim olana Türk dili icâbı, 'ilig' yani 'illi' diyecekleri pek tabidir" demekle, devlet ile olan ilgisini açıkça göstermiştir¹⁷. Bununla birlikte, 'İlig-Han' biçiminde aynı anlama gelen 'Han' ile birarada bulunması, sorun teşkil etmeye devam etmektedir¹⁸.

Her iki kelimeyle de ilgili olarak, sorun çözülememekle birlikte, tartışmaların, çerçevesinde döndüğü eksen Karahanlılar'ı I. bölümde incelenen Türk devletlerine bağlar.

Karahanlılar, kendilerini Türkler arasında en meşhur 'Dünya Beyi' olduğuna inanılan Alp Er Tunga soyundan sayarlar¹⁹. İran kültürünün etkisiyle, ona 'Afrasyâb'

¹⁰ DLT, III, s.221.

¹¹ Erdoğan Merçil, "Karahanlılar", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, 2.Baskı, Ankara, TKAE, 1992, s.240.

¹² Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamları", s.108.

¹³ Saadetin Gömeç, "Kara-Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", Kök Araştırmalar, Cilt: II, Sayı: 2, Güz 2000, s.142.

¹⁴ Gabain, a.g.e., s.108.

¹⁵ Giraud, Göktürk İmparatorluğu, s.134.

¹⁶ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.229-230.

¹⁷ Osman Turan, "İlig Ünvanı Hakkında", Türkiyat Mecmuası, Cilt: VII-VIII, Cüz: 1, 1940-42, İstanbul, İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü, 1942, s.198.

¹⁸ Barthold, a.g.e., s.98.

¹⁹ Günay Güngör, a.g.e., s.231.

derler. Karahanlılar'ın Afrasyâb soyu oldukları İslâm kaynaklarında da belirtilir²⁰. Bu kaynaklar da, Afrasyâb'ın 'Türk ve Türkistan Hakanı' olarak tanıtıldığı Sâsânî destanlarından etkilenmişlerdir²¹. Dönemin iki önemli tanığından biri olan Balasagunlu Yusuf, O'nu bir 'dünya hâkimi' olarak sunarken²²; diğer önemli tanık olan Kaşgarlı Mahmud, "Türkler'in büyük hakanı Afrasyâb'ın asıl Türk adı Tonga Alp Er'dir" demektedir²³. İliğin bayrağının âlemi, moncuk üzerine oturtulmuş iki başlı evren şeklindedir²⁴ ve evren de, Afrasyâb'ın alplik alâmetlerinden biridir²⁵. Atsız, Alp Er Tunga'yı Sakalar zamanına ait saydığı için, Karahanlılar'ın şeceresini inanılmaz bulur²⁶. Her ne kadar, Orkun kitabelerinde, yas tutulan bir Tonga Tegin'e rastlanmışsa da²⁷, Ögel, "şimdiye kadar elimize geçen vesika ve yorumlar, Türkler arasında Alp Er Tonga adlı bir kişi veya hakanın yaşamadığını gösteriyor"²⁸ demektedir. Sonuçta, Alp er Tunfa "Afrasyâb-oğulları ünvanını taşıyan"²⁹ Karahanlı Türk sülâlesinin – Aşına misâli – efsânevî atasıdır ve bir 'dünya devleti' kurduğuna inanılmaktadır.

Karahanlı Devleti, kuruluş yılları boyunca, Samanîlerle savaşmış; fakat Müslümanlar'la olan bu tür ciddi ilişkiler sonucunda, 920 yıllarında, Satuk Buğra Han zamanında İslâmiyeti kabul etmiştir³⁰. Müslüman olmadan önce din savaşlarına yabancı olan Karahanlılar, İslâma girdikten sonra bunun örneklerini vermişler ve hatta kendi soydaşları olan Uygurları dahî en azılı düşman saymışlardır³¹. Bununla birlikte, kendilerine İslâmı öğreten Samanîler'in hakimiyetine son verip Mâveraünnehr'i ellerinden almaktan da geri kalmamışlar³²; Müslüman Gazneliler'le de önce akraba sonra düşman olmuşlardı³³. Onbirinci asrın başlarında, İlig'in büyük

²⁰ Taneri, **Türk Devlet Geleneği**, s.124.

²¹ Esin, "Tonga-Alp-Er", s.145.

²² **K.B.**, b.276-281.

²³ **DLT, III**, s.368.

²⁴ Emel Esin, "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü, **Türk Kültürü**, Sayı: 82, Yıl: VII, Ağustos 1969, s.777.

²⁵ Esin, "Tonga-Alp-Er", s.155.

²⁶ Hüseyin Nihal Atsız, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 4.Baskı, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1997, s.136.

²⁷ Taneri, **a.g.e.**, s.124.

²⁸ Ögel, **Türk Mitolojisi II**, s.60.

²⁹ Esin, **a.g.e.**, s.145.

³⁰ Togan, **a.g.e.**, s.59.

³¹ Günay, Güngör, **a.g.e.**, s.231.

³² Togan, **a.g.e.**, s.59.

³³ Rásonyi, **Tarihte Türklük**, s.161.

kardeşi savaşıp yenildikleri Gazneliler ile ittifak yaparak, kardeşine karşı isyan etmiş³⁴; böylelikle, devlet iç kavgalar ile sarsılmıştır. Kardeş kavgası sonucunda Karahanlı Devleti, 1041/1042'den itibaren doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır³⁵. Karahanlı Devleti 1212 yılında Kutadgu Bilig'de hükümdârın kendilerine karşı 'cihad' edilmesini istediği, Budacı yani 'kâfir' Moğol boyu Kara-Hıtaylar tarafından tarihten silinmiştir³⁶.

I.Bölümde görüldüğü üzere; eski Türk devlet geleneğinde, siyasî iktidar, hükümdâra Tanrı tarafından bağışlanmıştır. Tanrı irâde ettiği ve kendisine kut ile ülüğ verdiği için hükümdâr devletin başındadır. Dünyanın merkezinde bulunan 'ordu'sunda kağan, göğün yeryüzündeki temsilcisidir. Asya Hun İmparatorluğu zamanından beri, Türk devlet felsefesinin temel unsuru olan bu anlayış, Karahanlılar'da da varlığını sürdürmektedir. Bunun en güzel delillerinden biri, Yusuf Has Hacib'in, çalışmanın ana kaynağı olan, ünlü, devlet yönetimi kitabına 'Kutadgu Bilig' adını vermiş olmasıdır³⁷. 'kut'a sahip olmayı devlete sahip olabilmenin ön şartı gören anlayışın varlığının delilidir bu ad. Ancak, Karahanlılar'ın Türk devlet geleneğini sürdürdüğünün tek delili değildir. Daha somut göstergeler teşkilât yapısında yer almaktadır. Karahanlılar, Türk imparatorluk geleneğinin tipik ikili yönetim sistemini uygulamışlardır³⁸. Bu devlet için de -öncekilerde olduğu gibi- iki kağan tarafından yönetildiği söylenirse de, doğru değildir. Devletin merkezi doğuda olup, baştaki hükümdârın ünvanı 'Arslan Kara Hakan' idi. Batı bölgelerinin yönetiminde bulunan ve doğunun yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda olan yöneticinin ünvanı ise 'Buğra Kara Han'dır³⁹. Karahanlı devletinin ikiye bölünmesinden sonra da, her iki devlette de ikili yönetim geleneği devam etmiştir. Devlet içindeki vilâyetlerin yönetiminde hanedan üyesi şehzâdeler görevlendiriliyordu⁴⁰ ve bunlara, Göktürkler'de olduğu gibi, 'tigin' denirdi. Hakan ailesinden olan kadınlar da, aynı şekilde 'hatun' diye anılırdı⁴¹. Devletin ayrı

³⁴ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.293.

³⁵ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s.24.

³⁶ A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 3.Baskı, Ankara, TDK, 1995, s.153.

³⁷ Genç, *a.g.e.*, s.67.

³⁸ Golden, *a.g.e.*, s.478.

³⁹ Gömeç, *a.g.e.*, s.137.

⁴⁰ Merçil, *a.g.e.*, s.19.

⁴¹ Atsız, *a.g.e.*, s.136.

bölgelerinin tiginlerin yönetimine verilmesi, zamanla, devlet başkanlığında verâset geleneğini bir çekişme konusu haline getirmiştir⁴².

Devletin başkentine, eskiden olduğu gibi, 'Ordu-kent' denmiştir⁴³. Karahanlılar pek çok geleneği, önceki Türk devletlerinin mirasçısı sıfatıyla devam ettirmişlerdir. Bir Karahanlı olarak Kaşgarlı Mahmud, 'Han toyu'nu Oğuzların bilmediğini söyler⁴⁴; bu, toy geleneğini, Oğuzlar'ın siyaseten dağılık oldukları bir dönemde, Karahanlılar yolu ile Göktürkler'e bağlamayı kolaylaştırır⁴⁵. Ayrıca, Karahanlı hakanının, Gazneliler'e karşı hazırlandığı bir sefer öncesi yurdun her yanındaki boylara 'ok'lar göndererek onları çağırdığı bilinmektedir⁴⁶ ki; bu çok eski bir Türk geleneğidir⁴⁷. Karahanlılar'ın şehirlerinin bile 'dört yönünde' dört kapısı bulunur⁴⁸. Eski devlet geleneğini yaşatmanın dışında, bozkır atlı kültüründen gelen devlet yöneticileri hayat biçimlerini dahî korumuşlar, doğdukları ve onlara hizmet eden kavimlere bağlı kalmışlardır. Kimi Karahanlı hakanlarının hayatlarından öğrenildiği kadarıyla, en azından yılın belli bir bölümünü, yani kışı, Buhara yakınlarında halkın içinde, çadırda geçirmişlerdir⁴⁹. Türk boyları arasında geleneğin çok güçlü bir bağ olması, dağılık Türk boylarının, geleneğin mirasçısı gördükleri Karahanlılar'a iltihakını mümkün kılmıştır⁵⁰.

Görünen o ki; Karahanlılar, İslâm kültür çevresine girmiş olmakla beraber, Uygur-Göktürk kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirmişler⁵¹, Orkun-Ötüken geleneklerine bağlı kalmışlardır⁵². Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslâmî

⁴² Reşit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi", *Türk Kültürü*, Sayı: 98, Yıl IX, Aralık 1970, s.74.

⁴³ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.100.

⁴⁴ *DLT*, III, s.141.

⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Türk Kültürü*, Sayı: 211-214, Yıl: XVIII, Mayıs-Ağustos 1980, s.221.

⁴⁶ Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Bellekten*, Cilt IX, Sayı: 35, Temmuz 1945, s.309.

⁴⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.87.

⁴⁸ Atsız, *a.g.e.*, s.137.

⁴⁹ Roux, *Orta Asya*, s.245.

⁵⁰ Arat, *a.g.e.*, s.74.

⁵¹ Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, TKAE, 1966, s.259.

⁵² Abdülkadir İnan, "Türk Yazı Dili Tarihinden Notlar", *Makaleler ve İncelemeler*, II.Cilt, Ankara, TTK, 1991, s.194.

mücadelelerini anlatan “Tezkire-i Buğra Han” türü kitapların ise, en eskisi XIV. yüzyıl başlarında yazılmış olup, efsanevî unsurları barındırmaktadır⁵³.

Karahanlılar’da yönetimi, Bozkır İli’nin bir devamı niteliğinde gören Kafesoğlu, özellikle; hükümlanlık anlayışı, devlette askerî karakter, dinî davranış, toprak rejimi ve sosyal haklardaki farklılıklar gözetildiğinde, bu devletin tam bir ‘İslâm Devleti’ sayılamayacağı kanaatinde. O’na göre Karahanlılar, İslâm dininin hâkim bulunduğu ‘kültür çevresi’ değerleri ile; Bozkır Türk siyasî, sosyal, hukukî örf ve geleneklerinin birbiri ile kaynaştığı kendine has karaktere sahip bir devlettir⁵⁴. Kafesoğlu’nun bu konudaki düşünceleri, Köprülü’nünkiler ile örtüşmektedir.

Eski Türk devlet geleneğinin etkisini en açık ve güçlü biçimde, Karahanlılar devletinin kurumlarında görmek mümkündür. Kuruluş dönemi hakkında tarihî kaynakların hiçbir açık bilgi vermedikleri bu devlet, doğrudan doğruya Göktürk ile Uygur siyasî ve idarî geleneklerini devam ettirmiştir. Karahanlılar’ın devlet kurumlarına ait elde bulunan belgeler güçlü bir İslâmî etki altında buldukları devreye ait olmalarına rağmen; kamu hukukuna ait birtakım temel ilkelerde, saray teşkilâtında, orduda ve yönetimde, vergilerde, rütbe ve memuriyet adlarında, adlî mekanizmada ve birtakım hukukî sembollerde, kısaca devlet hayatının hemen hemen her yanında -son dönemlerde İslâm etkisiyle bazı dönüşümlere uğramakla birlikte- eski devlet geleneğinin devam edip gittiği görülür⁵⁵.

B. Yusuf Has Hacib

Karahanlılar dönemi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız gibi; bu devletin ‘vatandaşı’ olan Yusuf hakkındaki bilgilerimiz de yok denecek kadar azdır. O’nun hakkında bütün bildiklerimiz, eseri okuyuculara takdim etmek amacıyla, sonradan ve başkalarınca eserin başına eklenen mukaddimelerin verdiği bilgilere ve eserin kendisinden çıkarılabilecek ipuçlarına dayanmaktadır⁵⁶. Bu ipuçlarına

⁵³ Barthold, a.g.e., s.97.

⁵⁴ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.341-343.

⁵⁵ M. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”, *Bellekten*, Cilt: II, Sayı: 5/6, II.Kânun-Nisan 1938, s.59-60.

⁵⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, 3.Baskı, Ankara, TDK, 1991, s.XXII.

dayanılarak, hayatının bazı yönlerini tespit ve tahmin etmek mümkün ise de; tam bir biyografisini oluşturmak imkânsızdır. Kitap boyunca adını bile sadece bir kez, “Kitap sahibi Yusuf, büyük has hacib, kendi kendine nasihat eder”⁵⁷ başlıklı, son bölümünde anmıştır. Bu başlıktan baş teşrifatçı olduğu da anlaşılmaktadır. Esere eklenen mukkadimenin bildirdiğine göre, Yusuf Balasagun’ludur⁵⁸. Kitabın yazıldığı çağlarda Balasagun şehri ‘Kuz-Ordu’ adını taşıyor ve Kaşgar ile birlikte, XI. yüzyıl Orta Asya Türk kültürünün ve dilinin merkezi sayılıyordu⁵⁹. Balasagun’un asıl ailelerinden birine mensup olan Yusuf, eserinin esasını burada yazmış ve düzenlemiş, ancak son şeklini doğduğu yerden ayrıldıktan sonra gittiği Kaşgar’da vermiştir. Kitabını huzurunda okuyarak, Tavgaç Kara Buğra Han’a sunmuş; O da çok beğenerek Yusuf’a Has Hâcib ünvanı vermiş ve onu kendi yakınları arasına almıştır⁶⁰. Herkese yarayan fakat hükümdârlara daha çok yarayan⁶¹ kitaba ‘Kutadgu Bilig’ adını vermesini, “kitaba Kutadgu Bilig adını koydum ki, okuyanı kutlandırın”⁶² diyerek açıklar. Yusuf, üzerinde 18 ay uğraştığı eserini 1069/1070’de tamamladığına ve yazmaya başladığı zaman 50 yaşlarında bulunduğu bakılırsa 1018/1019 yıllarında doğmuş olmalıdır. Ölüm tarihi hakkında bilgimiz olmamakla birlikte, eserin sonradan eklenen kısımda iyice ihtiyarladığını söylemesinden uzun yaşadığı düşünülebilir⁶³.

Karahanlı Devleti döneminde Türkler ileri bir uygarlığa sahiptiler. Arap, Fars, Çin, Hint ve Batı uygarlıkları ile temas halindeydiler ve buralardaki gelişmeleri izleyebiliyorlardı⁶⁴. Türkler İslâmiyeti kabul ettikleri zaman yazıya, kitaba, eğitime yabancı barbar bir millet değildiler⁶⁵. Karahanlılar, İslâm kültür dairesine girmiş olmakla birlikte, köken olarak doğularındaki yüksek Uygur kültürüne de bağlıydılar⁶⁶ ve bu kültür, Çin tarihçilerine göre, daha V. asırda oldukça parlak ve

⁵⁷ K.B., s.474.

⁵⁸ A.g.e., s.24.

⁵⁹ Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II*, s.52.

⁶⁰ K.B., B. 57-62.

⁶¹ A.g.e., s.34.

⁶² b.350.

⁶³ Arat, K.B., *Metin*, s.XXIII.

⁶⁴ Li-Chuan Okay, “Kutadgu Bilig ile Çin Felsefesi Arasındaki İlişki Konusunda Bir Görüş”, *Doğu Dilleri*, Cilt: V, Sayı: 1, Ankara 1992, s.256.

⁶⁵ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 7.Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s.23.

⁶⁶ İncalcık, a.g.e., s.267.

geniş bir edebiyata sahipti; yazılı eserleri olduğu gibi, hanların sarayında vakânüvisler de bulunurdu⁶⁷. Meşhur Çin elçisi Wang Yen-Te onuncu asırda, Uygur ülkesinde gördüğü kitaplıklardan bahseder⁶⁸. İşte, Yusuf böyle bir kültür ortamında yetişmiş bir Türk entelektüelidir. O, Kutadgu Bilig'i yazdığı sıralarda, Kaşgar yakınlarında, Singi-Seli-Tutung Budist sutrası Suvarnaprabhasa'yı Altun-Yaruk adı altında Türkçe'ye çevirmekte⁶⁹; Kaşgarlı Mahmud ise, meşhûr lûgatını kaleme almaktaydı. Yusuf, çevresinde bulunan büyük kültürlerle ve bunların dillerine âşina idi ve eserinden anladığımız kadarıyla edebiyata, ilâhiyata, folklor, siyasete, felsefeye ve devrinin tüm pozitif bilimlerine ilişkin ansiklopedik bilgiye de sahipti⁷⁰. Hatta, devrinin bilginlerine Öklid geometrisi bilmeleri gerektiğini tavsiye ediyordu⁷¹. Yusuf, devlet adamı olma sıfatı ile Budist ve Manihaistlerle de sık sık görüşmüş, bu inanç sistemlerini de yakından tanımıştı⁷². Bütün bunlarla birlikte, Yusuf, Türklüğünün bilincinde olmuş; geçmişine ve diline bağlı kalmıştır. Bu tavrı ile o, Bilge Kağan'lardan beri aktarılan zihniyeti taşıyan hattın bir unsuru olmuştur⁷³.

Yusuf, İslâmiyet'in etkisiyle değişmekte olan Türk-Uygur toplumunun geleneksel ahlâkî ve hukukî telâkkilerini tespit etmiş; yaşadığı çevrenin sosyal ahlâkını, devlet yönetimi hakkındaki esaslarını, hukuk anlayışlarını ve askerlik esaslarını unutulmaktan kurtarmış ve gelecek kuşaklara aktararak, elde edilmiş kültür hazinesinin yaşamasını sağlamıştır⁷⁴. Yusuf'un eseri sadece bu yönüyle değil, İslâmiyet'i kabul etmekle yepyeni bir medeniyet çevresine giren bir toplumun, şiddetle sarsılan eski ve geleneksel değerlerini yeni bir senteze vardırarak endişe ve çabasını yansıtması bakımından da çok önemlidir⁷⁵. Yusuf, bu süreçte kendini

⁶⁷ Köprülü, a.g.e., s.23.

⁶⁸ İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, s.60-61.

⁶⁹ Caferoğlu, a.g.e., s.56.

⁷⁰ Dilaşar, a.g.e., s.22.

⁷¹ Caferoğlu, a.g.e., s.53.

⁷² Saadet Çağatay, "Kutadgu Bilig'de Öğdülmiş", Türk Kültürü, Sayı: 98, Yıl: IX, Aralık 1970, s.116.

⁷³ Durah, "Felsefe Bilim'e Ramak Kalmışken", s.151.

⁷⁴ Arsal, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumları...", s.1087.

⁷⁵ Mahmut Arslan, "Kutadgu-Bilig Üzerinde Sosyolojik Düşünceler", İ.Ü. Ed. Fak. Sosyoloji Dergisi, 3.Dizi, 3.Sayı, 1992, s.132.

gösteren münzevî zahid tipine karşı, şiddetle, insanın toplum içindeki yaşayışını savunmuştur⁷⁶.

Yusuf'a ilişkin son bir bilgi olarak; Arsal'ın -ihtiyat kapısını açık bırakmak şartı ile- Kutadgu Bilig'de kut'u temsil eden Ay-Toldı ile Akli temsil eden Ögdülmiş'in şahıslarında, şâirin kendisini tasvir etmiş olduğunu sandığını⁷⁷ söyleyebiliriz.

C. Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, İslâm-Türk klâsik edebiyatının, şimdilik, ilk Türk eseridir⁷⁸. Edebî bakımdan ilk sayıldığı gibi, dil bakımından da Orta Türkçe veya daha dar bir sahada düşünürsek, Hakaniye Türkçesi'nin ilk örneğidir⁷⁹. Kitabın yazıldığı lehçe, Karahanlı Devleti'ndeki bütün boyların konuşma dili değil, anlaşma dili, yani devlet ve yazı dili idi. Kaşgarlı Mahmud'un bu lehçeyi 'Hakaniye' adıyla anması da bunu göstermektedir⁸⁰. Kutadgu Bilig'de dil henüz saflığını korumaktadır. Eserde güçlü bir İslâm-İran etkisi olmakla birlikte⁸¹ Arapça ve Farsça sözler yüz tane kadardır⁸². İlginç olan, bunların içinde İslâmiyet'e ait 'helâl, haram, ecel, şükür, dua, şeriat, tarikat, fazl, nimet' gibi sözcükler⁸³ bulunmasına rağmen ve Yusuf da müttakî bir Müslüman olduğu halde, "Allah kelimesinin bir kez bile kullanılmamış olmasıdır. Genellikle Türkçe 'Tanrı', 'İdi', 'Bayat', 'Ugan' ve seyrek olarak da Arapça 'Rab' kelimeleri kullanılmıştır. 'Peygamber' ve 'Resûl' kelimeleri de kullanılmamış,

⁷⁶ Alessio Bombaci, "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar", Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, DTCF, 1953, s.73-74.

⁷⁷ Arat, K.B., Metin, s.XXIII.

⁷⁸ Ahmet Caferoğlu, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, 3.Cilt, 3.Baskı, Ankara, TKAE, 1998, s.78.

⁷⁹ Ali Karamanhoğlu, "Kutadgu Bilig'in Diline ve Adına Dair", Türk Kültürü, Sayı: 98, Yıl: IX, Aralık 1970, s.128.

⁸⁰ Abdülkadir İnan, "Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler", Makaleler ve İncelemeler, II.Cilt, Ankara, TTK, 1991, s.4.

⁸¹ Atsız, a.g.e., s.154.

⁸² Bombaci, a.g.e., s.69.

⁸³ Çağatay, a.g.e., s.100.

onların Türkçe karşılığı olan 'Yalavaç' ve 'Savcı' tercih edilmiştir⁸⁴. En dikkat çekici olanı ise 'Tengri Taâla' ifadesidir⁸⁵ ve bir sentezin sembolü gibidir.

Eserin adı 'kutadgu' ve 'bilig' gibi iki Türkçe kelimedenden meydana gelmiş bir tamlamadır. Tamlanan 'bilig' kelimesi, 'bil-' fiil kökünden '-g' fiilden isim yapma eki ile yapılmış bir isim olup, 'bilgi' demektir. Tamlayan 'Kutadgu' kelimesi ise, 'kut' isim kökünden '-ad-' isimden fiil yapma eki ile yapılmış 'kutad-' fiilinden '-gu' eki ile yapılmış bir isimdir⁸⁶. Kutadgu Bilig, 'kutlandırılan bilgi' veya 'kutlu olma bilgisi' demektir. Bu çeviri üzerinde anlaşılacakla birlikte, kök unsur olan 'kut' kelimesinin anlamı üzerinde bir türlü fikir birliğine varılamamıştır. Vámbéry, Radloff ve Thomsen bu sözün 'saadet' anlamında kullanıldığını düşünmüşlerdir; Barthold'a göre 'majeste' (Haşmetmeab) karşılığı olarak kullanılmıştır⁸⁷. Arsal⁸⁸ ve Kafesoğlu, kelimenin 'siyasî iktidar' kavramını ifade ettiğini, 'tâlih', 'saadet', 'bahtiyarlık' gibi karşılıkların ikinci plânda kalan ve ancak sonraları ortaya çıkan tâli anlamlar olduğu kanaatindedirler⁸⁹. Karamanlıoğlu, 'kut' kavramının tamamen 'devlet' sözünün bugün de ifade ettiği anlamlar karşılığı olduğunu kabul ediyor; yani, hem hükümlerlik hem saadet⁹⁰. Bu yorum, doğruya en yakın olanı gibi görünmektedir. Bütün bu tartışmalar boyunca, Yusuf'un bilerek bir 'dil oyunu' yapmış olabileceği kimsenin aklına gelmemiştir. Belki de, bu dil oyunu sayesinde ki, Kutadgu Bilig felsefî yoruma daha uygun bir hale gelmiştir: Hükümdâr olabilecek kişi, hükümdâr olmakla, ancak kendini gerçekleştirebilir. Bu gâyeye eriştiğinde tamamlanmış olur ve aynı anda mutluluğa da kavuşur. Zirâ, mutluluğun önündeki en büyük engel 'eksiklik'tir.

Kutadgu Bilig'in bu güne değin üç nüshası bulunmuştur. Bunların hepsi de eserin yazıldığı dönemden çok sonra, eserin aslından değil de, kopyalarından alınmış ikinci kat kopyalardır. Bu nüshalar, buldukları yerlerin adları ile Viyana, Mısır ve

⁸⁴ Abdülkadir İnan, "Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar", *Türk Kültürü*, Sayı: 98, Yıl: IX, Aralık 1970, s.116.

⁸⁵ Karamanlıoğlu, a.g.e., s.129.

⁸⁶ A.g.e., s.130.

⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, s.11.

⁸⁸ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.89.

⁸⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s.34.

⁹⁰ Karamanlıoğlu, a.g.e., s.130.

Fergana nüshaları olarak anılırlar. Uygur harfleri ile yazılı olan Viyana nüshası 1439'da Herat'ta kopya edilmiştir. Aynı yüzyıl içinde Tokat'a, oradan da 1474'de İstanbul'a getirilmiştir. Ünlü tarihçi Hammer, bunu XIX. yüzyıl başlarında İstanbul'da satın alarak Viyana Saray Kitaplığı'na vermiştir. Bilim dünyasında ilk tanınan nüsha budur. Arap harfleri ile yazılı olan ve Kahire'deki Kral Kitaplığı'nda bulunan Mısır nüshasının ne zaman yazıldığı belli değildir. Bu nüsha 1896'da tespit edilmiştir. 1914'de bulunan ve yine Arap harfleri ile yazılmış olana Fergana nüshası ise, eldeki nüshaların en eskisidir ve XIII. yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır⁹¹.

Her üç nüshanın tıpkıbasımları Türk Dil Kurumu'nca yayınlanmıştır. Bu üç nüshanın karşılaştırılması ile meydana getirilen metin ve eserin günümüz Türkçesi'ne çevirisi, Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanmıştır.

Arat'ın hazırladığı karşılaştırmalı nüsha 88 bölümden oluşmaktadır. Baştaki 11 bölüm giriş, 74 bölüm asıl konu, son 3 bölüm de bitiriş bölümleridir.

Eser, genellikle mesnevî biçimiyle, sondaki bitiriş bölümleri de kaside biçimiyle yazılmıştır; bunlar 6299 beyit tutmaktadır. İçinde 173 tane de dörtlük vardır ki, hepsi birden 13.290 dize etmektedir⁹². Bu dörtlükler biçimdeki millî unsuru teşkil etmektedirler⁹³.

Kitabın başında, sonradan başkalarınca eklenmiş olan, nesir ve nazım olmak üzere iki önsöz vardır; bunlar eserin yazarı, konusu ve şöhreti hakkında bilgi vermektedirler.

Sözü edilen üç nüshanın da Türkler'in hâkim olduğu coğrafyalarda bulunmuş olması, Kutadgu Bilig'in, vaktiyle bütün Türk dünyasına yayılmış olduğunu gösterir⁹⁴. Yayık nehrinin ağzına yakın, Saraycık denilen yerde, üzerinde Kutadgu Bilig'den alınmış dizelerin olduğu bir çömleğin bulunması, bugüne kadar bulunan nüshaları az olmasına rağmen, zamanında epeyce meşhur olduğunu düşündürür⁹⁵.

⁹¹ Cevdet Kudret, *Örneklî Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, s.84-85.

⁹² A.g.e., s.88.

⁹³ Atsız, a.g.e., s.154.

⁹⁴ A.g.e., s.155.

⁹⁵ Barthold, a.g.e., s.186.

Kutadgu Bilig allegorik bir münâzara karakterindedir⁹⁶. Eserin temeli dört kavram üzerine kurulmuş; bunlar kişileştirilerek eserin dört kahramanı ortaya çıkartılmıştır. Bunlar dört kişi olmakla beraber, kitap ikili konuşmalardan oluşur. Dört temel kavram ve bunları temsil eden kişiler şunlardır:

Kün-Togdı (hükümdâr): ‘köni törü’ (Adâlet)

Ay-Toldı (vezir): ‘kut’

Ögdülmiş (vezirin oğlu): ‘ukuş’ (Akıl)

Odgurmuş (vezirin kardeşi): âkıbet (hayatın sonu)

Bu dört kişi arasında geçen konuşmalarda; birey, toplum ve devlet hayatının düzenlenebilmesi için gerekli olan görgü, bilgi ve erdemlerin neler olduğu ve bunların nasıl elde edilip kullanılacağı anlatılır. Böylelikle, ideal olan devlet ve toplum yapısı belirlenmek istenir.

Sadece dört kavramın birbirleriyle olan ilişkileri veya temsilci kişilerin konuşmalarının içerikleri açılarından sonuçlar çıkarmak mümkün olduğu gibi, her iki durum gözetilerek de değerlendirme yapılabilir.

Bugüne kadar, eser ile ilgili yapılan çalışmalarda, üzerindeki Hint-İran, Çin, Yunan ve İslâm etkileri vurgulanmıştır⁹⁷. Bunların hepsi mümkün olabilir. Türkler İslâmiyet’i doğrudan doğruya Araplar’dan değil, İranlılar vasıtasıyla almışlar ve özellikle Maverâünnehir’deki İran kültürüyle ilişkide olmuşlardır⁹⁸. Çin’i ikibin yıldır tanımaktadırlar ve kültür alışverişinde bulunmuşlardır. İslâm felsefesi ise, Yunan felsefesinin en büyük mirasçısı olmuş; özellikle Aristoteles felsefesi, bu topraklarda, başta Fârâbî ve İbn-i Sinâ olmak üzere temsil edilmiştir. Ancak bu durumların hiçbirisi Kutadgu Bilig’in özgün olmadığını göstermez⁹⁹. Çünkü, Kutadgu Bilig’in önemi hikâyesinde ve şeklinde değil, kitaptaki tartışmaların konu içeriğindedir. Sosyal hayat, ahlâk, bilgi ve özellikle devlet anlayışı hakkındaki

⁹⁶ Abdülkadir Karahan, *Türk Kültürü ve Edebiyatı*, İstanbul, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1988, s.22.

⁹⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s.10-11.

⁹⁸ Köprülü, a.g.e., s.21.

⁹⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s.35-48.

fikirler, tamamen eski Türk geleneğinin sonucudur¹⁰⁰. Kutadgu Bilig’de iyiliği telkin eden sözlerin dayanağı ise, bütün dinlerde ve ahlâkçı felsefe sistemlerinde rastlanabilen evrensel ilkelerdir ve kimsenin malı değildir¹⁰¹. Eser üzerindeki çalışmalarıyla tanınan İtalyan Türkolog A.Bombaci, “tamamen orijinal bir eser olduğu hükmüne varıyoruz”¹⁰² demektedir.

Bu tartışmaların dışında, çok yeni olarak, eser üzerinde bir Sümer etkisinden söz ediliyorsa da ¹⁰³, bunu temellendirmek oldukça güçtür; yine de hükmü zamana bırakmak gerekir.

Çoğu zaman, tartışmaların odağında, esere sonradan eklenen mukaddimelerde bulunan sözler vardır. Bunlara göre esere, Çinliler, Edebü’l-mülûk; Maçinliler, Âyînü’l-memleke, Doğulular, Zînetü’l-ümerâ; İranlılar, Şahnâme ve Turanlılar da Kutadgu Bilig derler¹⁰⁴. Bu sözlerin eser üzerindeki etkileri gösterdiği iddia edildiği gibi, tam tersine, eserin etkilerini gösterdiğini savunanlar da vardır¹⁰⁵.

Kutadgu Bilig’in, dönemini tasvir ettiği; yaşamasını istediği değerleri tespit ettiği; mâziyi canlandırmak istediği ve ideal bir toplum ve devlet modeli tasarladığı söylenmiştir. Bunların hepsi de içiçe geçmiş şeylerdir ve doğrudur. Eserin ne tür nedenlerden dolayı kaleme alındığı bilinmemekle beraber, dışarıdan gelen bir emir veya istek üzerine yazıldığını gösteren bir işaret yoktur ¹⁰⁶. Yusuf’un, yaşadığı dönemin iç karışıklıkları yüzünden sarsılmış olan toplum ve devlet düzenini, bir ideal devlet tasarlamak suretiyle eleştirdiği anlaşılmaktadır. Kitabın sonlarında yer alan “Zamânenin bozukluğunu ve dostların cefâsını söyler” başlıklı bölümde ¹⁰⁷ bunu açıkça görmek mümkündür.

¹⁰⁰ Arsal, a.g.e., s.98.

¹⁰¹ Chi-Huei Huang, “Kutadgu Bilig ve Çin Askerî Taktiği”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler III. Türk Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Türkiyat Araştırma Merkezi, 1986, s.295.

¹⁰² Bombaci, a.g.e., s.67.

¹⁰³ Mübahat Türker-Kütyel, “Kutadgu Bilig ile Kenz ül-Küberâ Arasında Bir Karşılaştırma”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara, TDK, 1996, s.178.

¹⁰⁴ K.B., A.12-23; B.28-30.

¹⁰⁵ Kudret, a.g.e., s.91.

¹⁰⁶ K.B., *Metin*, Arat, s.XXV.

¹⁰⁷ K.B., b.6565-6604.

Kutadgu Bilig, geçmişe referansla geleceği kurma çabasıdır. Yüzyıllar boyunca imparatorluklar kurmuş bozkır atlı kültürünün pratik zekâ ve zihniyetini 'teorileştirme' denemesidir ¹⁰⁸.

Türk kültürü bakımından tartışılmaz bir öneme sahip Kutadgu Bilig, Roux'ya göre, bunun yanısıra başka bir işlevi daha gerçekleştirmiştir. Bu da, kavmî ve dilbilimsel köklerine hâlâ bağlı kalmayı sürdüren bir dinin gerçekten evrensel nitelikte bir dine dönüşmesine yardımcı olmaktır ¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Arslan, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, s.88.

¹⁰⁹ Roux, *Türklerin Tarihi*, s.139.

III. BÖLÜM

KUTADGU BİLİG'DE DEVLET

A. Devletin Teorik Çerçevesi

Yukarıdaki başlık altında Kutadgu Bilig'deki devlet teorisini biçimleyen veya anlaşılmasını mümkün kılan kavramlar, sırayla incelenecektir.

1. İl

Türkler'in en eski kelimelerinden biri olan 'il', eski Türkçe'de, V.Thomsen'e göre, 'bağımsız ve teşkilâtli millet'; A.V.Gabain'e göre, 'ülke, imparatorluk, iktidar veya hükümet'; R.Giraud'ya göre, 'teşkilâtli devlet, imparatorluk, siyâsî hâkimiyet'; G.Clauson'a göre de, 'bağımsız bir hükümdâr tarafından yönetilen siyâsî birlik' anlamlarına gelmektedir¹. Aslında 'il', ilk günlerden bugüne kadar sayılan bütün anlamlarda kullanılmıştır².

Kutadgu Bilig'de 'il' kelimesinin bu farklı kavramların hepsinin yerine de kullanıldığı görülür. LXXII. bölüm başlığındaki "il itgü törüsi"³ ifadesinde doğrudan doğruya 'devlet' anlamında kullanılmıştır⁴. "Hani o memleketim (il'im) az diyen haris hükümdâr; birçok memleketleri (illeri) hâkimiyeti altına aldı, fakat elinde tutamadı"⁵ beyitinde ise 'ülke' anlamındadır. "Elgi uzun"⁶ tâbiri 'siyâsî iktidar sahibi' demektir⁷. "İl kün" deyişiyle ise 'halk' ifade edilmektedir⁸.

Bunca farklı kavramın aynı kelime ile ifade edilmesi, hepsinin de birbiriyle ilişkili görüldüğünün bir göstergesidir. Bu yönüyle buradaki anlayış, İslâm öncesi

¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.221.

² Saadet Çağatay, "İl, Ulus, Yönetenler", *Cumhuriyetin 50. Yılı Anma Kitabı*, Ankara, A.Ü. DTCF, 1973, s.281.

³ K.B., *Metin*, s.543.

⁴ Genç, a.g.e., s.79.

⁵ b.6438.

⁶ b.1463 v.d.

⁷ Genç, a.g.e., s.80.

⁸ b.418 v.d.

Türk devlet geleneği ile uygunluk halindedir. Yine, bu geleneğin bir uzantısı olarak; Kutadgu Bilig’de de devlete zor ve istekle sahip olunmaz; onu Tanrı kendi verir⁹. Tanrı’nın verdiği bu devlet, yine bir ‘dünya devleti’dir¹⁰. Hakanın tahta oturmasıyla bütün dünya düzene girer¹¹. Devletin çıkarı kişilerin çıkarının üstündedir¹² ve devletin sürekliliği esastır¹³. Devlet töre ile ayakta durur¹⁴ ve -Orkun yazıtlarında da belirtildiği gibi- erdem¹⁵, bilgi¹⁶ ve alplık¹⁷ ile yönetilir.

Kutadgu Bilig’de, Tavgaç Buğra Han’ın tahta çıkışı “dünyaya hâkim oldu¹⁸ sözleriyle anlatılır. Bu olay tasvir edilirken; gök gürlemesi nevbet davulu, şimşek ise hakanın tuğu olarak sunulur¹⁹. Gök gürlemesi hakanın şöhretini dünyaya yayarken; şimşek de ona ülkeler kazandırır²⁰. Görülüyor ki, hakanın dünya devletinin başına geçmesi ile büyük tabiat güçleri ilişkilendirilmiştir²¹. Bu tasvirler Oğuz Kağan Destanı’nı hatırlatmaktadır ve Gök unsurlarının dünya devleti ile olan ilişkisi, Dikotomik Universalizm’in her zaman için gözönünde bulundurulması geleneğine işaret etmektedir.

Kutadgu Bilig, devletin kutsal merkezi olan bir Ötüken’den bahsetmez. Yine de sözleri referans kabul edilen bir Ötüken Beyi’nden söz etmesi²² oldukça önemlidir. Zira Ötüken, Yusuf’un yaşadığı devirde Müslüman Türk bilginleri için ancak uzak bir yer adından ibâretti²³. Nitekim, Kaşgarlı Mahmut Ötüken için sadece “Tataristan çöllerinde bir yerin adı”²⁴ demekle yetinmiştir. Kaşgârî ve Yusuf’tan

⁹ b.5469.

¹⁰ b.88.

¹¹ b.93.

¹² b.5537.

¹³ b.440.

¹⁴ b.5285.

¹⁵ b.284-285.

¹⁶ b.303.

¹⁷ b.286.

¹⁸ b.88.

¹⁹ b.86.

²⁰ b.87.

²¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 6, s.30.

²² b.1962, 2682.

²³ İnan, “Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar”, s.114.

²⁴ DLT, I, s.138.

sonra yazılan ve Türk kültüründen bahsedilen İslâmî eserlerin hiçbirinde ise Ötügen adına rastlanmaz²⁵.

2. İlig

Kutadgu Bilig’de hükümdâr için ‘ilig’ ünvanı kullanılır²⁶. Bu ünvanın Karahanlılar’a geçmesi, bu alanda güçlü bir kültür yaratan Uygurlar’dan olmuştur ve ‘illi’ yani ‘il sahibi’ demektir²⁷. ‘İl’ ise, yukarıda açıklandığı gibi devlet, ülke ve saltanat anlamlarını içerir. Buna bağlı olarak ‘ilig’ de, Osmanlılar’ın kullandığı ‘devletlü’ deyiminde olduğu gibi hem devletin, hem ülkenin, hem de iktidarın sahibi anlamına gelir²⁸. Kutadgu Bilig’de hükümdâr için, aynı kasıt ile, ‘bey’ ünvanı da kullanılır²⁹. İlig veya Bey ‘ajuncı’, yani ‘dünya hükümdârı’dır³⁰. Siyasî iktidara sahip olabilmek için hükümdâr soyundan gelmek lâzımdır. “Beylik için asil soydan gelmek gerektir”; “atası bey ise, oğul da bey doğar”³¹. Bey erdemli³², cesur³³ ve bilge³⁴ olmak zorundadır. Dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir³⁵. Bunların içinde de en seçkini Karahanlılar’ın efsanevî atası olan Alp Er Tonga’dır³⁶ ve sözleri ve eylemleriyle ilige yol gösterir³⁷. İlig, kalem ve kılıç ile ülkeyi elinde tutar ve yönetir; ülkeler kazanır ve doğru kanun ile tanzim eder³⁸. Kılıç (veya büyük bıçak), İligin adâleti canlandığı sembolik anlatımla³⁹ onun bir remzi olarak da kullanılır⁴⁰. Bombaci bunun Yunan mitolojisindeki Dike’nin kılıcından mülhem olduğunu düşünür⁴¹. Bununla birlikte ‘kılıç’ın Karahanlı hakanları için bir lâkap olarak

²⁵ İnan, a.g.e., s.115.

²⁶ b.353, 415, 436 v.d.

²⁷ Turan, İlig Ünvanı Hakkında”, s.195, 198.

²⁸ Genç, a.g.e., s.83.

²⁹ b.254, 322, 606 v.d.

³⁰ b.2056, 2602 v.d.

³¹ b.1932-1936 1949-1950.

³² b.285 v.d.

³³ b.1961 v.d.

³⁴ b.1951-1952.

³⁵ b.276.

³⁶ b.277.

³⁷ b.5861.

³⁸ b.2425-2426, 2720 v.d.

³⁹ K.B., XVII-XVIII. Bölümler

⁴⁰ b.811.

⁴¹ Bombaci, a.g.e., s.72.

kullanıldığı da bilinmektedir⁴². Karahanlı beylerine “Kılıç Han” adının verildiğini, Kaşgarlı Mahmud da bildirmektedir⁴³.

İlig, ayrıca “halkın çobanı”dır⁴⁴. Bu ifade sadece bir yerde geçer. Bununla beraber, Oğurmuş’dan geriye kalan yegâne şeyler olan çanak ile değnekten, değneğin hükümdâra verilmesi buna telmih olsa gerektir⁴⁵. ‘Sürü’ ilige emanettir ve o da Hakk’a ve halka karşı sorumludur⁴⁶.

3. Könilik

Könilik, ‘doğruluk’, ‘dürüstlük’, ‘doğru yolda olma’ gibi anlamlarda kullanılmakla⁴⁷ beraber; asıl anlamı ‘adâlet’ tir⁴⁸. İlk sayılanlar söz ve eylemlerin sahip olması gereken vasıf iken; ‘adâlet’ gökyüzünü ayakta tutan temel ilkedir⁴⁹. Bu anlayışı Türk devlet düşüncesinin her döneminde izlemek mümkündür. Türkler’de adâlet, İranlılar’da olduğu gibi, hükümdârın teb’aya bir lütfu değil; halkına karşı bir sorumluluğudur.

“Adâlet, daima her varlığın üstünde sayılmış veya temelinde görülmüştür. Hatta din bile. Bu durum J.P.Roux’nun «très turque» diye vasıflandırmış olduğu «küfr ile dünya durur ama zulm ile durmaz» özdeyişinde, şahikasına ermiştir”⁵⁰.

Adâlet ilkesi ‘Tanrı’ ve ‘ruhun ölmezliği’ ile temellendirilmiştir. Bunun göstergelerinden biri; bu dünyada iken yazılıp edilenlerin Tanrı’ya hesabının verileceği günü işaret etmek üzere de “köni küni”⁵¹ kavramının kullanılmış

⁴² Reşat Genç, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, TKAE, 1997, s.93.

⁴³ DLT, I, s.359.

⁴⁴ b.1412.

⁴⁵ b.6324-6325.

⁴⁶ b.2158-2161.

⁴⁷ b.709, 1289, 1293, 2899 v.d.

⁴⁸ b.800, 809, 819-822 v.d.

⁴⁹ b.5600.

⁵⁰ Mübahat Türker-Küyel, “İslâm Öncesi Türklerde Devlet Adamlarının Eğitilmesindeki Bilgece İlkeler ve Uluğ Bey”, Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Haz.: Songül Boybeyi, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1996, s.317-318.

⁵¹ b.30, 1374, 5511, 6460.

olmasıdır. Bu inanç temelinden hareketle, halkı yönetmenin aracı töre olduğu gibi, yönetmede varılması gereken amaç da 'adâlet' olmuştur⁵².

Hükümdârın 'könilik' olan tabiatı güneşe benzetilir. Nasıl ki güneş ışınlarını, ayırım yapmadan her yere eşit uzatır; hükümdâr da hükmünü böyle yürütür⁵³. Hükümdârın adının remzi olan ışınlarını uzatan güneş piktogramı Karahanlı paralarında da 'adl' kelimesi ile birlikte kullanılmıştır⁵⁴. Bu durum 'könilik'in 'adâlet' anlamını da desteklemektedir.

Hükümdârın üzerinde oturduğu üç ayaklı taht sembolizmiyle de anlatıldığı gibi, adâletten ayrılırsa kıyamet kopar⁵⁵; o vakit 'devlet tahtı' da yıkılır⁵⁶.

4. Kut

'Kut'un anlamları üzerinde geçen bölümde de durulmuş ve kimi araştırmacıların ona 'tâlih', 'saadet' anlamları yakıştırmasına karşın, 'siyasî iktidar' karşılığı verenlerin de olduğu⁵⁷ görülmüş; 'hükümdârın kutu'ndan söz edildiği yerde, en uygun karşılığın, her iki anlamıyla da, 'devlet' olabileceği sonucuna varılmıştı. Bu sonuç hükümdâr için geçerlidir.

Hükümdârın kutu devlete erdirir. Ancak kut sadece hükümdâra özgü değildir. O herkese gelebilir⁵⁸ ancak -sezgi gibi- varlığını değerlendirebilecek bir altyapıya sahip olanlar elde ederler⁵⁹. Kut bir kez ele geçmekle sürgit kullanılamaz⁶⁰. Kuta sahip olmak için erdem ve bilgi gereklidir⁶¹. Kut, emek verilerek kazanılır; tesâdüf, kutun yapısında değil dağılımındadır⁶². Sahip olmak için de, elde tutmak için de

⁵² Arslan, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, s.26.

⁵³ b.824-828.

⁵⁴ Emel Esin, "Kün-Ay: Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi", VII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, I.Cilt, Ankara, TTK, 1972, s.353.

⁵⁵ b.808.

⁵⁶ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.20.

⁵⁷ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.89; Kafesoğlu, a.g.e., s.26.

⁵⁸ b.1660, 1707-1710.

⁵⁹ b.1715.

⁶⁰ b.548-550, 670, 694-696, 5086, 5091, 6133.

⁶¹ b.1489-1491, 1712, 1714, 4535.

⁶² Kütvel, a.g.e., s.319.

erdemli olmak, emek vermek gerekir⁶³; çünkü, kut, bilgisiz ve erdemsiz insandan kaçar⁶⁴. Belki de kut, ona sahip olunmak için gösterilen çabanın kendisidir. Çünkü, çaba sona erdiği an kut da kalmaz. Kutun kalıcı olmadığı Göktürk yazıtlarında da “kağan kutı taplamadı” sözü ile belirtilmişti⁶⁵. Oğuzlar da, bütün saygı ve itaatlerine rağmen, görevlerini yerine getirmeyen bir beyin yanından ayrılır ve aynı aileden bir başkasının çevresine toplanırlardı⁶⁶. Aynı şekilde, Karahanlılar’da da Ahmet Han 1095’de kendi askerleri ve halkın ileri gelenleri tarafından esir alınarak, yargılanıp idam edilmişti⁶⁷.

Göktürk yazıtlarında kut, yalnızca kağanların başarıları ile ilgili görülmüş; günlük hayatın dışında tutulmuştu⁶⁸. Oysa Kutadgu Bilig’de kut hayatın içine sokulmuştur. Kutu Tanrı verir⁶⁹ ve ilkece herkes bundan pay alabilir. Hükümdâr kutlu olabileceği gibi, ona hizmet eden de kutlu olabilir. Ancak herkesin kutu kendine göredir; hizmet edenin kutu iyi hizmet etmekle gerçekleşir⁷⁰. Görünen o ki, kut kendini gerçekleştirmek, amaca ermek olduğu gibi; Tanrı bağıışı oluşu nedeniyle de ‘iyi yazgı’⁷¹ gibidir. Hükümdârın diğerlerinden farkı, hükümdârın erdemi ‘âdil olmak’ olduğundan, herkesin onun kutundan pay alabilmesidir⁷². Kut geldiği zaman bir eksikliğin kalmaması⁷³, onun tamam olmaya eriştiren bir güç olduğunu düşündürür. Olan, ne olması gerekiyorsa ancak onu olur. burada da kut, olacak olanın ne olacağını belirleyen bir güç gibi görülür.

“Kut, aslında herhangi bir varlığı ideal sınırına, yani kemâle ulaştıran sebeptir. Bu anlamda Kut Aristoteles’deki ‘entelekheia’nın bir çeşididir. Farâbî, Telos ve Logos’tan karma olan bu kavram konusunda, «Bizim dilde de durum böyledir» demiştir. Kut, bundan başka, ideal sınırına ulaşmış herhangi bir varlığın ta kendisidir. Kut, aynı zamanda, ideal sınırına ulaşmadır”⁷⁴.

⁶³ b.700, 703-710, 726-727, 2104-2105, 5076, 5901, 6094.

⁶⁴ b.334-343, 1335.

⁶⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.191.

⁶⁶ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.74.

⁶⁷ A.g.e., s.58.

⁶⁸ Ögel, a.g.e., s.190.

⁶⁹ b.1244, 1267, 6192.

⁷⁰ b.4157, 4180.

⁷¹ Ögel, a.g.e., s.182.

⁷² b.3461, 5355.

⁷³ b.682.

⁷⁴ Mübahat Türker-Kıyıl, “Kutadgu Bilig ve Farâbî”, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990, s.220.

Bunun içindir ki, eserde 'kut'u temsil eden kahramanın adı Ay-Toldı'dır. Ay-Toldı adı dolunay ile ilgilidir. Ayın dolun hâli kutluluk ile ululuğun, tamamlanmış olmanın en yüksek çağı gibi görülmüş; eski Türkler'de bu çağa 'tükellig' ve İslâmiyet'te de 'kemalât' denmiştir⁷⁵. Nitekim, eserde de 'kut'u temsil eden Ay-Toldı kendisini dolunaya benzetmiştir⁷⁶. Bu benzetme sadece Yusuf'un zihninin bir ürünü değildir. Karahanlı döneminde güneş ile birlikte ay da (kün-ay) hükümdâr kutu ve cülûs remzidir. Karahanlı sikkelerinde 'ilig' kelimesi üstünde güneş dairesi ve altında da dolunay dairesi bulunurdu⁷⁷. Ay-Toldı'nın oturmak için altına koyduğu top da, kutun bir yerde duramazlığına işaret ettiği gibi⁷⁸, en mükemmel geometrik şekil kabul edilen küreye de işaret etmektedir. Kutadgu Bilig'de sadece insanların değil, dünyanın da kutu vardır; bu da en yüce ilke olan 'adâlet'tir⁷⁹.

Son olarak bir de 'kutlu kut'tan söz etmek gerekir. 'Ölümstüzlük'ün de anahtarı olan 'iyi ad bırakmak' insan için 'kutlu kut'tur⁸⁰. Kişi kendini gerçekleştirmekle kutlu olduğu gibi, iyi bir örnek olarak, öldükten sonra anılmakla da iki kere kutlanmış olur.

Kutadgu Bilig, kut kavramını varlığın merkezine yerleştirmek ve herşeyi onun çevresinde döndürmekle; kimi zaman da kutu varlığın temeline almakla kendine özgü bir tavır sergilemektedir. Bu tavır "başka hiçbir kültüre indirgenebilecek halde değildir"⁸¹.

5. Töre

Türkçe'nin en eski kültür kelimelerinden biri olan 'töre'nin geçmişi 1600 yıl kadar geri gider⁸². Sosyal hayatı düzenleyen zorunlu kurallara 'töre' denir⁸³. Bugünün diliyle söylemek gerekirse, örfi hukuk demektir.

⁷⁵ Ögel, a.g.e., s.225.

⁷⁶ b.730-735, 740.

⁷⁷ Esin, a.g.e., s.354-355.

⁷⁸ b.662.

⁷⁹ b.461.

⁸⁰ b.456.

⁸¹ Küyel, "Kutadgu Bilig ile Kenz ül-Küberâ...", s.183.

⁸² Kafesoğlu, a.g.e., s.21.

⁸³ Arsal, a.g.e., s.287.

'Töre'nin Kutadgu Bilig'deki yerini belirlemek, görüldüğü kadar kolay değildir. Kafesoğlu, hükümdâr tarafından temsil edilenin 'töre' olduğundan oldukça emindir; hatta törenin temel ilkelerini belirlemiş ve adâleti (könilik)'de bunlardan biri saymıştır⁸⁴. Oysa ki hükümdâr neyi temsil ettiğini söylerken "men...könilik törü" demektedir⁸⁵ ve doğrudan bu benzetmeye işaret eden beyitlerde 'könilik' sözü geçer⁸⁶. İyi (edgü) ve âdil (köni) töreden bahsedilmesi⁸⁷, bu vasıflara sahip olmayan bir 'töre'nin de olabileceğini düşündürür; nitekim 'kötü (isiz) töre'den de söz edilir⁸⁸. Öte yandan 'töre', 'âdab, usûl-erkân' anlamlarında da kullanılır⁸⁹; hatta 'yemek yeme töresi'nden bahsedilir⁹⁰.

Varlığın ilkesi olarak dahi görülebilecek 'kut'a sahip olmak için erdemli olmak gerekiyordu. Erdemli davranış ise, toplumda, töreye göre belirlenir. Oysa 'kut'a vardırarak olan 'yemek yemenin kuralları' olmamalıdır.

Kanaatimizce, Kutadgu Bilig üzerine yapılan çalışmalarda -ve belki kendisinde de- törenin formu ile içeriği yer yer birbirine karıştırılmıştır. Bu durum Kutadgu Bilig'de bir sorun oluşturmaktadır ve doğrudan metin üzerinde yapılacak çalışmalarla çözülmeyi beklemektedir.

Törenin herkes için (yapan dahil) geçerli olması ilkesi, öncelikle 'düzen' arayışının bir sonucudur. Düzen, törenin formu ile ilgilidir; bu form ise şu veya bu yasa değil, 'yasalılık'ın kendisidir. Törenin içi ise kültür materyallerince doldurulur.

Sözü edilen sorun, öncelikle dilcilerimiz tarafından çözülmeye dek, 'töre'den kasıt 'köni törü' olacaktır.

Kutadgu Bilig, insan ilişkilerini düzenleyen kurallar olmadan önce de insanların olabileceğini kabul etmez. Töre Âdem'den beri vardır⁹¹; halkı düzene

⁸⁴ Kafesoğlu, a.g.e., s.18-21.

⁸⁵ b.800.

⁸⁶ b.809, 819, 821.

⁸⁷ b.252, 269, 822, 1458, 1461 v.d.

⁸⁸ b.1458.

⁸⁹ b.3739, 4447, 4604.

⁹⁰ b.4603.

⁹¹ b.219.

sokmak içindir⁹² ve halk ancak böylelikle huzur bulur⁹³. Töreyle herkes koyamaz, iyi⁹⁴ ve bilge⁹⁵ olmak gereklidir. Nitekim töre, böyle atalardan kalmıştır⁹⁶. Töre beylerden gelir⁹⁷, bununla birlikte beylik de töre ile ayakta kalır⁹⁸. Bunun için, kendisi de koyduğu töreye uyarak halka örnek olmalıdır⁹⁹. Hem kendi kaderi buna bağlıdır, hem de töre ile ülke genişler ve zulüm ile de eksilir¹⁰⁰. Ayrıca, hükümdârın 'köni törü'yu temsil etmesinden de anlaşılacağı gibi, o olmazsa saltanat da olmaz. Bunların ötesinde, töre bizâtihi 'iyi' olduğu için istenmelidir¹⁰¹.

Tanrı'ya ve ruhun ölümsüzlüğüne olan inanç ile temellendirilen töre¹⁰² böyle olduğu için, hükümdârın halka bir lûtfu değil; görevidir¹⁰³. Halk, hakkı olan töreyi talep eder¹⁰⁴. Bu sorumluluğunu hakkıyla yerine getiren beyin adı dünyada da ölümsüz olur¹⁰⁵; kötü töre koyan ise daha hayatta iken ölmüş demektir¹⁰⁶. Töre su; zulüm ise ateştir¹⁰⁷. Böyle olduğu için, töre ile halktan zulmü uzaklaştırmak gerektir¹⁰⁸. Bunu yaparken de, töre insâniyetle düzenlenmelidir¹⁰⁹. Yoksa, Kaşgarlı'nın dediği gibi "zor kapıdan girerse töre bacadan çıkar"¹¹⁰. Bu önemli bir ayırımdır ki, Kaşgarlı 'töre' sözünü örf ve gelenekten başka 'insaf' sözü ile karşılaştırmıştır. Demek ki Türk anlayışı halkın hakkı olan 'töre'ye "insaf" gibi bir anlam yüklemekle, onu zora karşı halkı insaf ile himaye eden bir hükümler birliği gözüyle görmüştür. Kendilerini kişi veya kişilerin değil, törenin insafına teslim etmişlerdir¹¹¹.

⁹² b.286, 1772.

⁹³ b.5734.

⁹⁴ b.822.

⁹⁵ b.252.

⁹⁶ b.269.

⁹⁷ b.1931.

⁹⁸ b.5285, 5944.

⁹⁹ b.2111.

¹⁰⁰ b.2034.

¹⁰¹ b.454.

¹⁰² b.1374.

¹⁰³ b.2133.

¹⁰⁴ b.1686.

¹⁰⁵ b.291, 1461.

¹⁰⁶ b.1458.

¹⁰⁷ b.2032, 3107.

¹⁰⁸ b.1435.

¹⁰⁹ b.457.

¹¹⁰ DLT, II, s.18.

¹¹¹ Genç, a.g.e., s.108.

Son olarak; kendinden önceki Türk devlet geleneğinin belirleyici unsuru olan 'dünya devleti fikri' bu bahiste de kendini göstermektedir. Töre dünya düzeni için vardır¹¹². Nitekim Tavgaç Buğra Han'ın 'dünya hâkimi' olmasıyla¹¹³ beraber dünya da töreye kavuşmuş ve düzen kurulmuştur¹¹⁴.

6. Tanrı

Tanrı, Kutadgu Bilig'de öngörülen düzenin taşıyıcı kavramı ve güvencesidir. Bir din devrimi yaşanmış olmasına rağmen, aynen eski Türk devleti geleneğinde olduğu gibi, beylerin yönetme yetkisini doğrudan Tanrı'dan aldıkları açıkça vurgulanır¹¹⁵. Kişi beyliğe kendi güç ve isteği ile gelemeyiz; Tanrı onu kendi fazlı ile ihsân eder¹¹⁶. Beylik Tanrı'nın bir lûtfudur¹¹⁷. Tanrı, beyi kendi gibiler üzerine hâkim kılmakla ona iyilik etmiştir; bey de bunun karşılığı olarak halka iyilik etmekle mükelleftir¹¹⁸. Beylik bir görev ve sorumluluk olarak verilmiştir ki, bu da halk üzerinde adâletin tesisidir¹¹⁹. Bu yönüyle, halk Tanrı'nın beyin boynuna yüklediği bir 'emanet'tir ve bu emanetin gözetilmesi gerekir¹²⁰. Tanrı, beye sadece sorumluluk yüklememiş; bu yükün altından kalkabilmesi için bilgi ve akıl da vermiş, tevfiğ ihsân etmiştir¹²¹. Tanrı'nın kendisi mutlak adâlet sahibidir ve hakikî töre (çın törü)'yi de O koymuştur¹²² (Tanrı'nın töresi, evrendeki yasa olabileceği gibi insan için, adâletin vicdanda temellenen ilkeleri de olabilir). Hükümdâr ise töreyi Tanrı'dan almakta değildir. O töreyi, Tanrı ve ruhun ölümsüzlüğüne dayanarak, atalarının töresine, kendi bilgi ve erdemlerine göre koyar¹²³. Töreyi hem koyan hem de korumak ve uygulanmasını sağlamakla görevli olan hükümdâr bu süreçte, gücü yettiğince Tanrı'nın 'âdil' sıfatını taklide çalışır ki; bu, aynı zamanda Meşsâîler'in 'felsefe'

¹¹² b.3108.

¹¹³ b.88.

¹¹⁴ b.103.

¹¹⁵ b.5947.

¹¹⁶ b.5469.

¹¹⁷ b.5470.

¹¹⁸ b.5191-5194.

¹¹⁹ b.5195.

¹²⁰ b.5360.

¹²¹ b.3467-3468.

¹²² b.3192.

¹²³ Küyel, "Bilge Kağan Filozof-Arhont mudur?", s.463.

tanımlarından da biriydi. Fârâbî bunun farkında olduğu için “bizim dilde, hükümdâr, kanun koyucu ve filozof aynı anlama gelir” demekteydi ki, kastettiği ‘bilge’ kelimesidir¹²⁴.

Dostoyevski’nin “Tanrı olmasaydı herşey mübâh olurdu” sözü, Kutadgu Bilig’de bir devlet ve hukuk anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Âdil bir yönetim uygulamakla mükellef olan beyden, bunu Tanrı’ya hesap vereceği günü gözönünde bulundurarak yapması istenir¹²⁵. Tanrı, mutlaka yaptıklarının hesabını soracaktır¹²⁶ ve ondan kaçıp kurtulacak yer de yoktur¹²⁷. Tanrı, sistemde sadece cezalandırıcı olarak yer almaz; verdiği görevi yerine getirebilen beyi ödüllendirir de. Bu ödül, beyin âhiretinin kurtulması, cennete gitmesidir¹²⁸. Bu ödülün kazanılmasındaki ölçü, halkın hayır duasının alınmasıdır¹²⁹. Basit gibi görülen bu ölçü, hükümdârların halkın durumunu gözetmelerinde etkin olmuştur.

Tanrı korkusu, beylerin temiz ve doğru hareket etmelerini sağlayan zorunlu bir unsur olarak sistemde yer almıştır¹³⁰. Bunun beylerde daha bir titizlike aranması, halkın başı oldukları içindir. Zirâ, halk bozulursa bey düzene kor, fakat bey bozulursa düzene koyacak yoktur¹³¹. Bununla beraber ‘Tanrı korkusu’ sadece beyde değil, devlet hizmetinde bulunacak diğer görevlilerde de aranılır bir özelliktir¹³².

Kimi araştırmacılar, Kutadgu Bilig’de bey ve halkın karşılıklı hak ve sorumluluklara birbirlerine bağlı olmasını bir tür ‘toplum sözleşmesi’ gibi görmüşlerdir. Oysa, sistemde karşılıklı çıkarlara dayalı bir ‘uzlaşma’dan ziyâde; aynı mercie ‘uyma’nın belirleyiciliği var gibidir ki, bu merci ‘Tanrı’dır. Beye uyulmasını da halkın gözetilmesini de Tanrı istemektedir.

¹²⁴ Küyel, “İslâm Öncesi Türklerde Devlet Adamlarının Eğitilmesi...” s.317.

¹²⁵ b.5309, 5511.

¹²⁶ b.5273, 5275-5278, 5740.

¹²⁷ b.5278.

¹²⁸ b.3027, 3503.

¹²⁹ b.5491-5492.

¹³⁰ b.1987.

¹³¹ b.5203.

¹³² b.2436, 2461, 2463, 2676, 2751, 2844.

7. Ölümsüzlük

Kutadgu Bilig’de ‘ölümsüzlük’, iki farklı bağlamda konu edinilmiştir. Bunlardan biri ruhun ölümsüzlüğü; diğeri ‘ad’ın ölümsüzlüğüdür. Her ikisini de birbirine bağlayan, bu dünyada yapılan işlerdir. İyi ad bırakacak işler yapan ahiret hayatında da iyi bir yer edinmiş olur¹³³. Ruhun ölümsüzlüğüne Tanrı ile ilgisi bakımından değinildiğinden ayrıca burada konu edilmeyecektir; ancak o bölümler buraya da ait sayılmalıdır.

‘Adın ölümsüzlüğü’nden kasıt, mutlak bir ölümsüzlük değil, kişi öldükten sonra da adının yaşamaya devam etmesidir. Bu durumda adın ömrü, onu yaşatan toplumun ömrü kadar olur. Adın yaşaması bu dünyaya ilişkin bir olgudur ve kişinin bedeni bu dünyadan ayrıldıktan sonra gerçekleşir. Bunu, dindışı bir modelle ölümsüzlük iştîyâkının tatmini olarak görmek de mümkündür. Bunun en düzeyak ve somut göstergeleri mezar taşlarıdır.

Adın yaşaması Türkler’de çok eskiden beri görülen bir anlayıştır ve böyle kişilere ‘adlı kişi’ (atlıg kişi) denirdi¹³⁴. Ölüm bir ‘kergek’ (gereklik, zorunluluk) olarak görülürdü. Tanrı böyle takdir etmiş, kişiöğlü ölmek için türemişti¹³⁵. Tanrı ile olan bağlantısı içerisinde, yaşamak bir görev; ölmek ise zorunluluktur. İnsan bu sınırlanmışlığı aşmanın tek yolu olarak, kendinden sonra yaşamayı devam ettirecek bir ad bırakmayı görmüştür. Nasıl ki üreme güdüsünün ardında ‘türde hayatı sürdürmek’ isteği varsa, aynı şekilde, burada da ‘dilde hayatı sürdürmek’ isteği kendini gösterir. Ne var ki, bu da birtakım kurallara bağlanmıştır: bırakılan ad ancak ‘iyi’ ise yaşayabilir. Çünkü, “iyinin varlığının kanıtı ruhun ölmezliğidir”¹³⁶. Bu inanç ancak genel bir anlayış haline gelirse, takdir edileceğinden emin olunabilir. Kül Tigin kitâbesinin Çince kısmında yer alan “böyle adamların ebediyen payidar kalacakları muhakkaktır”¹³⁷ cümlesi, bunun genel bir anlayış haline geldiğinin bir göstergesidir. Din ve devlet öğretisi bu anlayışı toplum düzeninin sağlanmasında kullanmıştır. Bunun için bütün yaptığı da ‘iyi’yi tanımlamak olmuştur. Böylece, ‘iyi ad’ bırakmak

¹³³ b.5604.

¹³⁴ Ögel, a.g.e., s.194.

¹³⁵ Orkun, Eski Türk Yazıtları, s.52.

¹³⁶ Küyel, “Bilge Kağan Filozof-Arhont mudur?”, s.458.

¹³⁷ Orkun, a.g.e., s.84.

isteyenler, hem kendi yaşayışlarında, hem de öldükten sonra, model olarak, geride kalanların yaşayışlarında toplum ve devlet düzenine hizmet eden birer unsur olmuşlardır. Bireysel bir dürtünün bir devlet ve toplum modeli içinde yer alabilmesi böyle bir anlayış ile mümkün olabilmiştir. Eski Türkler'deki 'ad kazanma' geleneği de yine bununla ilgilidir.

Kutadgu Bilig'de de bu anlayışın karakteristik unsurlarını görebilmek mümkündür. Gerek kul gerekse bey, bütün insanların ölümlü olduğu hatırlatılır ve bunu aşmanın tek yolu olarak da, geriye kendinden sonra yaşayacak iyi bir ad bırakmak olduğu gösterilir¹³⁸. Böyle bir adla anılan yeniden doğarak hayat bulmuş gibi olacaktır¹³⁹. Ancak iyilik ile kişinin adı ebedîleşebilir¹⁴⁰. Şu da var ki, herkes için iyilik kendi erdemince belirlenir. Ebedî ad bırakmak isteyen bey için 'iyi', adâletten ayrılmamak ve halktan zulmü kaldırmaktır¹⁴¹; yiğit bir asker için 'iyi', gerektiğinde ölüme atılmaktır¹⁴² ve zengin için ise 'iyi', mal mülk dağıtmaktır¹⁴³. Herbiri böylece adlarını yaşatmayı denerler.

Ölüm ile beden yok olur; erdemlere dayalı ad ise ebedî kalır. Ölümünden sonra ruhun ne olduğu bilinmemekle beraber, insanın iyi ad kazanarak sonsuzlaşma, sonsuzca yaşamak amacı dolayısıyla ruhun olumlu değerlerin yeri olduğu düşünülür. Küyel'e göre bu, "Atalar Ruhü'na inancın bir kalıntısı olmalıdır"¹⁴⁴.

Ölümsüzlük anlayışının devlet ve toplum hayatına olan doğrudan etkisini göstermek bakımından, Ögdülmiş ile Odgurmuş arasında geçen tartışma çok önemlidir. Münzevî bir zahid olan Odgurmuş, ölümsüzlüğün çile ve ibadetle nefsi öldürmekten geçtiğine inanmakta; bu amaçla bir dağ başında yalnız yaşamaktadır. Ögdülmiş ise; ibadetin lâzım olduğunu ancak kendi başına bir amaç olamayacağını, insanın iyiliğinin onun toplum içinde faydalı olup olmamasıyla ölçüldüğünü savunur. İnanmış bir Müslüman olan Yusuf, kitabında doğru olanın Ögdülmiş'in tuttuğu yol olduğu mesajını verir. İyi olan toplumun ve devletin dirlik içinde yaşamasına hizmet

¹³⁸ b.180, 192, 229, 235, 237, 1461, 4466 v.d.

¹³⁹ b.5571.

¹⁴⁰ b.456, 4468, 5608.

¹⁴¹ b.1435.

¹⁴² b.2292.

¹⁴³ b.3022.

¹⁴⁴ Küyel, "Kutadgu Bilig ve Fârâbî", s.228.

etmektedir. Zaten bunlar ortadan kalkarsa, 'ad'ın yaşayacağı ortam da yok olmuş olur. ölümsüzlük isteyen devleti yaşatmalıdır ki, o yaşadıkça kendi adı da yaşasın. Devletin hep yaşayakalması "Devlet-i ebed müddet"tir. Türk tarihi boyunca bu iki anlayış birbirini desteklemiş ve devletçilik ile toplumculuk devlet geleneğinin karakteri olmuştur. Bu karakter din ya da mezhep seçiminde dahi etkin olmuştur. Bu,

"Türkler'in Budizm'e niçin 'Küçük Gemi'yi (bireyi) kurtarmayı amaç edinmiş 'Hinayana' biçiminde değil de, ancak 'Büyük Gemi'yi (toplumu) kurtarmayı amaç edinmiş olan 'Mahayana' şeklinde geldiklerini gösterir. Ulu Has Hacîb Yusuf'un 'Ögdülmüş'i 'Odgurmuş'a tercih etmesi ve Ögdülmüş'i yüceltmesi, yine bu temelde anlamlandırılabilir"¹⁴⁵.

Bir ad bırakmış olmak için bunca şeye değer mi diye düşünülebilir. Kutadgu Bilig çerçevesinde, değer. Çünkü, ancak iyi ad 'kutlu kut'tur"¹⁴⁶.

B. Teorik Düşüncenin Uygulama Şartları

1. Siyasî Hâkimiyet

Türk devlet geleneği için tipik olan bir durumla Kutadgu Bilig'de de karşılaşırız: Hâkimiyet beye Tanrı tarafından verilmiştir¹⁴⁷. Bu durum tek başına bir anlam ifade ettiği gibi, Türk devlet geleneğinin sürekliliğini göstermesi açısından da önemlidir. Bütün olarak aynı Tanrı'ya inanılan toplumlarda, Tanrı'nın hâkimiyetin güvencesi olması (yapılması) siyasî otoritenin konumunu oldukça güçlendirmektedir. Zirâ, otoriteye karşı olabilecek bir başkaldırının siyasî sonuçları olduğu kadar, dinî sonuçları da göze alması gerekir. Hâkimiyetin Tanrı'dan alınmış olduğuna dair inanç, Kutadgu Bilig'de hiçbir yorumu gerektirmez bir açıklıkla izlenir:

"Tanrı fazlı ile sana ne kadar iyilik etmiştir... Kalabalık halk üzerine seni hâkim kıldı; dilek ve arzularını verdi ve fermanlarını yürüttü... Tanrı kullarını sana muhtaç etti"¹⁴⁸.

"Bu beylik gücüne sen kendi isteğinle erişmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsân etti. Lütuf ederek sana bu beyliği verdi"¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Mübahat Türker-Küyel, "Fârâbî ve Siyâset", IX. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, Ankara, TTK, 1988, s.617.

¹⁴⁶ b.456.

¹⁴⁷ b.1933, 1934.

¹⁴⁸ b.5191-5193.

¹⁴⁹ b.5469, 5470.

Yusuf, dini iyi bilen inanmış bir Müslüman ve bir aydın olarak “beyler hâkimiyetlerini Tanrı’dan alırlar”¹⁵⁰ demektedir. Eğer daha sonra hâkimiyeti bir soyun tekeline vermemiş olsaydı bunu, “başınıza burnu halkalı bir köle geçse de itaat edin” diyen bir din ile bağdaştırmak mümkün olabilecekti. Ancak bu haliyle devlet geleneğinin yeni bir dine en çok direnen kültür unsurlarından biri olduğunu gösterir ki, oldukça önemlidir.

Tanrı sadece beylik ve hâkimiyet değil, bunları elde tutmak için gerekli olan diğer şeyleri de verir: “Ey devletli hükümdâr, Tanrı sana kut verdi”¹⁵¹; “Tanrı kime iyi tabiat ve ... kısmet verirse ... dünya ... onun olur”¹⁵²; “Tanrı kime beylik verirse ... akıl ve gönül de verir”¹⁵³; “Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse ... uygun tavır ve hareket ile ... kol kanat verir”¹⁵⁴.

Siyasî hâkimiyetin kaynağı da -böyle olunca- meşrûiyetin güvencesi de Tanrı’dır. Bu, İslâm öncesi Türk devletlerinde de böyleydi. Yalnız buna ek olarak eski Türk devletlerinde efsanevî soy ile atalar da siyasî hâkimiyetin meşrûiyetinin temellendirilmesinde önemli bir rol oynuyordu. Bunun Kutadgu Bilig’de tamamen ortadan kalktığını söylemek güçtür, ancak oldukça silikleşmiştir. Kutadgu Bilig’de de “bey doğarken, beylikle doğar”¹⁵⁵. Babası bey olanın kendisi de bey olur¹⁵⁶. “Beylik için insanın ilk önce asil soydan gelmesi gerekir”¹⁵⁷ denir. karahanlılar’ın kendilerini efsanevî Afrasyab soyundan saydıklarını ve hükümdâr sülâlesinin “Afrasyâb-oğulları” ünvanını taşıdığı bilinmektedir¹⁵⁸. Ne var ki, bu durum Kutadgu Bilig’de böylesine işlenmemiştir. Bununla beraber, ısrar edilirse izlenebilecek silik izler bulmak mümkündür. Adın ölümsüzlüğü üzerinde durulurken, bunun atalar ruhuna olan inancın bir kalıntısı olabileceği belirtilmişti. İyi töre de bilge ve alp atalardan bir miras olarak kalmıştı¹⁵⁹. Alp Er Tunga Türk beylerinin en meşhuru

¹⁵⁰ b.5947.

¹⁵¹ b.109.

¹⁵² b.1978.

¹⁵³ b.1933.

¹⁵⁴ b.1934.

¹⁵⁵ b.1932.

¹⁵⁶ b.1936.

¹⁵⁷ b.1949.

¹⁵⁸ Esin, “Tonga-Alp-Er”, s.145.

¹⁵⁹ b.269.

olarak anılıyor¹⁶⁰ ve öğütleri müteber sayılıyordu¹⁶¹. Kaşgarlı'nın Lûgat'ı dışında XI. yüzyılda ve sonrasındaki kaynaklarda hiç rastlanmayan 'Ötüken' Kutadgu Bilig'de yer alıyordu¹⁶² ve en dikkat çekici olanı da, hükümdâra 'bozkurt' diye hitap ediliyordu¹⁶³.

Bütün bunların eski dönemlerin mirası olduğu açıktır. Ancak anlaşılana o ki, hâkimiyet hakkının temellendirilmesinde 'Tanrı' yeterli bir gerekçe görülmüş ve başka yola baş vurulmamıştır. Bunu Karahanlılar'ın, sadece yönetici sülâlesinin değil, halkının da Müslüman olan bir devlet olmasına bağlamak mümkündür. Eski Türk devletlerinde teb'a arasında çok farklı inançlara rastlamak mümkündür ve Bozkurt Efsânesi kimi zaman dinin bağlayıcı işlevini de görüyordu.

Kutadgu Bilig'de hânedanlık kurumlaşmış bir yapıdır¹⁶⁴. Buna rağmen bey olacak kişinin bilgili¹⁶⁵, erdemli¹⁶⁶ ve cesur¹⁶⁷ olmasının istenmesi verâset usulünün tam belirlenmemiş olduğunu gösterir. Aileden şartları sağlayan herhangi biri tercih edilebilir. Bu durum da eski Türk devlet geleneğinin bir uzantısıdır. Bilindiği gibi, babadan oğula verâset Göktürk aile ve devlet geleneğinin de temeli idi. Buna rağmen İşbara Kağan kardeşinin, kendi oğlundan daha alp ve bilge olduğunu görerek, yerine kardeşinin geçmesini vasiyet etmişti¹⁶⁸.

Yine, geleneğe uygun olarak bey, Tanrı'yı temsilen, dünyanın beyi oluyordu¹⁶⁹ ve beylik de kutsal sayılıyordu¹⁷⁰. Fakat, beylik kutsal sayılmakla birlikte, bey –eskiden olduğu gibi yine- kutsal değildir. Kut, Tanrı'nın bir bağıışı olması nedeniyle aslı ve yapısı bakımından kutsaldır. Kişiyeye de kutluluk verir; fakat kutsallık, mukaddeslik vermez¹⁷¹. Çünkü geçicidir, kaybedilebilir. İşte, bu

¹⁶⁰ b.277.

¹⁶¹ b.5861.

¹⁶² b.1962, 2682.

¹⁶³ b.5378

¹⁶⁴ b.1966.

¹⁶⁵ b.1951-1956.

¹⁶⁶ b.1957, 1981

¹⁶⁷ b.1961.

¹⁶⁸ Ögel, a.g.e., s.67.

¹⁶⁹ b.1979, 2056, 2076, 2092-2093 v.d.

¹⁷⁰ b.1960.

¹⁷¹ Ögel, a.g.e., s.178.

kaybedilme şartları beyliğin de sınırını belirler. Töre, beylikten üstündür ve sınırı belirleyen de odur:

“Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan töredir ve onu doğru tatbik etmek lâzımdır”¹⁷².

“Zâlim adam uzun süre beyliğe sahip olamaz; zâlimin zulmüne halk uzun süre dayanamaz”¹⁷³.

Bununla beraber, törenin kişisel meşrûiyeti sınırlaması soy meşrûiyetine bir hâlel getirmez. Tarih boyunca örnekleri görüldüğü gibi, bir kişi tahtından edilse de hânedan dışında bir arayışa gidilmez. Ancak bu durum, Türk devlet geleneğinde hükümdâr otoritesinin kanunla sınırlandırılması gibi ileri ve insanî bir uygulamanın yanında önemsiz kalır. Büyük bir medeniyetin mümessili olan İran devlet geleneğinde, hükümdârın mutlak otoritesi kanunun da üzerindedir. Adâlet hükümdârın bir lütfudur ve onun mutlak otoritesini sınırlayan objektif kurallar şeklinde maddeleşmemiştir. Pendnâme yazarları, insaf ve hilm telkin etmekten başka yol bulamamışlardır¹⁷⁴.

Kutadgu Bilig’de devlet ile insan bedeni arasında bir benzerlik kurulur; “gönül beydir, vücut ise kul ve esirdir”¹⁷⁵ denir. bundan çıkarılması gereken, teb’anın kula benzetildiğine ilişkin bir yorum değildir. Onda, bizi siyaset felsefesinin en eski tartışmalarından birine götürecek bir yön vardır. Vücutta her organ ancak belli bir görevi yerine getirebilecek işlevselliğe sahiptir ve hiçbir organ, bir diğersinin görevini yapamaz. Bu doğaldır. Devlet ile bu tür bir yapı arasında benzerlik kurmanın sonuçları bizi, yönetme bilgisinin öğretilip öğretilemeyeceği tartışmasına götürür. “Bu beylik işini hep beyler bilir”¹⁷⁶ denir. sadece bu ifadeden yola çıkılırsa, çok kolay ve doğruluğu tartışılır bir sonuca varılır. Bu ifadeyi takip eden cümlelerde “Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir”¹⁷⁷ denilmektedir. Ne var ki, bu cümle yeni bir sorun getirmektedir: Verilen tavır ve hareket ile aklın niteliği nedir? Bu soruyu yeterli veri

¹⁷² b.454.

¹⁷³ b.2030.

¹⁷⁴ İnalçık, “Kutadgu Bilig’de Türk-İran Siyaset Nazariye...”, s.268.

¹⁷⁵ b.5865.

¹⁷⁶ b.1931.

¹⁷⁷ b.1934.

olmadan yanıtlamak zordur. Yukarıdaki sözlerin sahibi, hükümdârın hizmetinde olan Ögdülmiş'tir. İlginç olansa, hükümdârın bunlara karşılık aşağıdaki sözleri söylemesidir:

“Ben iş yapan insanım, sen ise onu gören insansın; yapan adam işinin nasıl olduğunu görenden öğrenir. Tanrı sana akıl ve gönül verdi; akıl ve bilgi sayesinde sen işleri sükûnetle ele alıyorsun. Küçüklüğünden beri hep benim hizmetimde bulundun; görüp öğrenerek, iyi kanunlar elde ettin. Bütün işleri artık sen anladın ve kavradın”¹⁷⁸.

Her iki tarafın sözleri birarada değerlendirildiğinde, Ögdülmiş'in sözlerinin saygıdan kaynaklandığına hükmedilebilir. Tanrı'nın verdiği 'akıl'a gelince, “bey halkı bilgi ile elinde tutar; bilgisi olmazsa, akılı işe yaramaz”¹⁷⁹. Bu sözün de Ögdülmiş'e ait olması, önceki sözlerin saygıdan kaynaklandığı iddiasını destekler. Şartlarını tam olarak belirleyebilenin güçlüğüne rağmen, 'yönetme bilgisi' öğretilir. Zâten elimizdeki kitap da bu amaçla yazılmıştır. Ancak bu bilgi öğrenilmekle bey olunmaz. Çünkü beyliğin aradığı başka özellikler de vardır: Hânedan soyundan olmak ve kendine özgü erdemlere sahip bulunmak. Bunlara değil de, sadece yönetme bilgisine sahip olanlar, ancak beylere yardımcı olmak için vardılar¹⁸⁰.

Kişilerin toplumsal konumlarına göre erdemlere sahip olduklarına ilişkin inanç siyasal sistemin de önemli bir unsurudur ve toplum ile devlet yapısında sanılandan daha büyük bir rol oynamıştır. Herkesin önüne konan hedef, erdemli olmak, ancak kendi erdemini gerçekleştirmektir. İdeal düzenin amaçladığı; herkesin kendine ait olan alanda bulunması ve burada bilgi, yetenek ve erdemlerini en yetkin sınırına eriştirmesidir. Örneğin, bir askerin erdemi, gerektiğinde ölüme atılmaktır. Bu, onu alanında kahraman yapar; oysa, ticaret alanına girdiğinde bu erdemi ona hiçbir şey kazandırmaz. Beylik erdemi ise, sadece hanedan üyelerinin mayasına katılmıştır.

Kutadgu Bilig'de 'il' kavramı yer yer 'saltanat' anlamında da kullanılmıştır¹⁸¹. Siyasî iktidarı ifade etmek üzere 'erk' kavramı da kullanılmış

¹⁷⁸ b.1939-1942.

¹⁷⁹ b.1968.

¹⁸⁰ b.1943-1944.

¹⁸¹ Genç, a.g.e., s.79.

olmakla birlikte, dikkat çeken hükümdârın eline teşbih edildiği düşünölebilecek olan ve içinde ‘el (il)’ sözünü de barındıran ‘eli uzun’ tâbiridir. Bu adlandırma, devlet ile hükümdârın, belli bir oranda örtüşmüş olarak düşündüğünü gösterebilir. Ancak, böyle bir örtüşme varsa bile, bu yapıcı değil, işlevcedir. Hükümdârın ünvanı olan ‘ilig’ kavramı da bunu gösterir.

2. Devlet ve Toplum Yapısı

Hükümdâr devletin başıdır. Pek çok ünvan taşımakla beraber ona genellikle ‘Bey’ diye hitap edilir. Devlet yapılanmasında artık şehir kültürü belirleyicidir. Eski geleneğin bir devamı olarak hükümdârın oturduğu şehre ‘ordu’ adı verilir¹⁸². Hükümdâr devletle özdeşleşmiş gibidir. Bey, kişisel çağrısına olumsuz yanıt veren Oğurmuş’un tavrı karşısında kendini, siyasî irâdesi yaralanmış gibi hisseder¹⁸³. Hanedanlık kurumlaşmıştır¹⁸⁴. Bununla birlikte, en büyük oğulun (primogentius) veya hanedanın en yaşlı üyesinin (senioratus) hükümdâr olacağına dair bir kural yoktur. Kendisinden önceki Türk devlet geleneğinde olduğu gibi, hanedanın bütün üyeleri hükümdâr olabilme hak ve yetkisine sahiptir¹⁸⁵.

Kitabın (dört kavramı temsil eden) dört kahramanından ‘kut’u temsil eden Ay-Toldı ve ‘Akîbet’i temsil eden Oğurmuş’un, kitap sonlanmadan ölererek konudan çıkmaları ve ‘Adâlet’i temsil eden Kün-Togdı ile ‘Akıl’ı temsil eden Ögdülmüş’in varlıklarının devamı, alışık olunmayan bir yorum için cesaret vermektedir. Bu üst-konu ile anlatılmak istenen, devletin dayandığı esas ilkelerin geçici olan ‘kut’ değil, kalıcı olan ‘Adâlet’ ile bireysel olan ‘Züht’ değil, türsel olan ‘Akıl’ olduğudur.

Eski Türk siyaset ve devlet anlayışı, içten bölünme ve dıştan işgal edilme tehditlerine karşı devletin ayakta kalabilmesi için alınması gereken önlemlere göre belirleniyordu¹⁸⁶. Bu anlayış, tarihinde her iki durumu da yaşayan, Karahanlılar’da da devam etmiştir. Bunun izleri Kutadgu Bilig’de de açıkça görülür. Devletin temel

¹⁸² Genç, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, s.94.

¹⁸³ b.3867-3869.

¹⁸⁴ b.1966.

¹⁸⁵ Arslan, a.g.e. s.65.

¹⁸⁶ A.g.e. s.52.

yönetim işlevleri, asker, hazine ve adâlet temellerine dayanan devlet anlayışına göre belirlenmiştir. Buna göre, beyin özellikle üç tür memura ihtiyacı vardır: kılıç kullanan asker, devlet işlerini düzenleyen bilgili vezir ve devletin gelir-gider hesabını iyi tutarak hazinenin dolmasını sağlayan zekî ve becerikli kâtip¹⁸⁷. Devlet işlerinin mutlaka zamanında yapılması gerekir¹⁸⁸ ve bey kendi başına bunca işin altından kalkamaz¹⁸⁹. Bu gerekçeyle devlet işleri, sayılan memurlar arasında paylaştırılmıştır. Bu üçünü biraraya getirebilen bir bey, isteklerine kavuşmuş demektir¹⁹⁰. Aslında, devlet işlerini fiilen yürüten bunlardır. Bunların dışında kalan bir sürü insan, hal ve tavırlarını bu üçüne uydururlar¹⁹¹. Bu durum devlet yapısının, hükümdârın iktidarını yayması, fakat mutlak otoritesini korumasıyla şekillendiğini gösterir¹⁹². Herşeye rağmen hükümdârın mutlak otoritesine dayanan bu devlet sisteminde, yetki sahibinin halka, güçlünün zayıfa karşı zulmünü ve suistimâlini önleme anlamında anlaşılan adâlet, hükümdârın en önemli görevi sayılmıştır¹⁹³. Böyle bir anlayışın ürünü olarak, İslâm öncesi ve sonrası devirlerde, Türk hakanlarının devletin temsilcisi sıfatı ile ‘Yolak’ ve ‘Darü’l-adl (Dîvan-i mezâlim)’ adlı mahkemelerde halka bizzat adâlet dağıttıkları bilinmektedir¹⁹⁴. Yusuf’un yaşıtı olan Nizamü’l-Mülk meşhur Siyasetnâme’sinde, Sultan’ın haftada iki gün adâlet divanı kurmasını bir zorunluluk olarak görür ve gerekçesini de “Sultan’ın mazlumlara bizzat dinlediği ve sorumluları takip edip cezalandırdığı memlekette duyulursa, zâlimler korkarak ellerini halktan çekerler” diyerek açıklamaktadır¹⁹⁵.

Kutadgu Bilig’de yüksek dereceli devlet memurlarının adları tek tek sayılmaktadır¹⁹⁶. Devlet memurlarının tasviri, devlet anlayışına ilişkin pek çok ipucu vermektedir: Birincisi, her ne kadar ‘Tayangu’ İslâm’ın kabulünden sonra ‘hacib’ olmuşsa da¹⁹⁷, İl-başı, inanç bey, çağrı bey, tigin bey, çavlı bey, yavgu, yugruş, er-

¹⁸⁷ b.5910-5913, 2703-2705.

¹⁸⁸ b.2094.

¹⁸⁹ b.422.

¹⁹⁰ b.2709.

¹⁹¹ b.2710.

¹⁹² Arslan, a.g.e. s.56.

¹⁹³ İnalçık, a.g.e. s.265.

¹⁹⁴ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*, s.197.

¹⁹⁵ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, Çev.: Nurettin Bayburtlugil, İkinci Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1987, s.35.

¹⁹⁶ b.4064-4069.

¹⁹⁷ Çağatay, a.g.e. s.298.

ögi örneklerinde görüldüğü gibi memuriyet ünvanları Türkçe'dir. Bu, İslâm'ın kabulünden sonra 150 yıl geçmesine rağmen, devletin İslâm öncesi gelenekle bağlarını koparmadığını gösterir. İkincisi, Kaşgarlı'ya göre yugruş, Türkler'ce halktan olup vezirlik derecesine çıkan kimsedir ve hakandan bir derece aşağıdır. "Bir Farslı'ya yahut başkasına –geniş varlıklı olsa bile- bu lâkap verilmez"¹⁹⁸. Türkler, İslâm'ı Farslılar'dan öğrenmelerine ve Fars kültürünün etkisinde kalmalarına rağmen, kendi devlet kültürlerini onlarınkinden geri görmemektedirler. Daha önemlisi ise, halktan birisini en yüksek dereceli memuriyete götürecek yolları devletin açık tutmuş olmasıdır. Üçüncüsü, devlet görevlilerinde 'Tanrı korkusu' aranılır bir şarttır¹⁹⁹ ki; bu, Tanrı tarafından beylik verilmiş olan hükümdâra itaati de barındırmaktadır. Bununla, Tanrı'nın devlet düzeninin en büyük güvencesi olduğu bir kez daha görülmüş olur.

En yüksek dereceli devlet memuru olan vezirin, ahlâken tertemiz, takvâ ve hayâ sahibi ve hayatını dürüstlük içinde geçirmiş olması istenir²⁰⁰. Kutadgu Bilig üzerinde etkisi olduğu iddia edilen Çin felsefesine göre de, devletin başında bir sembol olarak hareketsiz duran imparatorun bütün işlerini vezirler yürütür. Ancak bunların ahlâk bakımından temiz olmaları gerekmediği gibi, aksine, ahlâken kötü olmaları istenir. Çünkü, böylelikle diğer kötü insanların kurnazlıklarını daha kolay anlayabilirlermiş²⁰¹. Kutadgu Bilig'de hile bilmesi ve bunu kurnazlıkla uygulaması istenen tek devlet görevlisi, ordunun başında bulunan komutandır²⁰². Bu da köklerini, ancak savaşta hile uygulanabileceğine inanan hatta savaş bir hile olarak gören Türk geleneğinde bulunmaktadır²⁰³. Eski Türk savaş taktiğinin hile üzerine kurulu olduğunu, Câhiz'de nakletmektedir²⁰⁴. İslâm'da da 'harp hiledir' gibi bir hadîsin bulunması, bu anlayışın İslâm sonrasında da yaşamasını sağlamıştır. Komutanın durumu, devlet ve toplum yapılanmasının, kişilerin erdemlerine göre belirlenen bir işbölümüne dayalı olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Komutanın

¹⁹⁸ DLT, III, s.41.

¹⁹⁹ b.2186, 2461, 2463, 2755, 2844.

²⁰⁰ b.2186-2187, 2190, 2199 v.d.

²⁰¹ Eberhard, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", s.273.

²⁰² b.2312, 2327.

²⁰³ Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", s.41.

²⁰⁴ el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fâziletleri*, Çev.: Ramazan Şeşen, İkinci Baskı, Ankara, TKAE, 1988, s.87.

erdemini cesâret ve tek amacı da nam salmak olmalıdır. Onun malı-mülkü bulunmamalı, ev-bark sorumluluğu olmamalıdır. O, bunların yerine, kahramanlıkla büyüyen şöhretini ve bunun kendisine kazandırdığı şerefi koymalıdır²⁰⁵. Platon'un 'Devlet'ini hatırlatan bu durum, amacı adâleti gerçekleştirmek olan devletin, bunun için altına ihtiyaç duymasından ve bunun da büyük ölçüde, savaş ganimetlerinden karşılanmasından ileri gelir²⁰⁶. Oğurmuş'dan sonra devlet, cihâd devleti olarak sunuluyorsa da²⁰⁷, devletin yaşaması için gerekli olan 'ganîmet' gözönünde bulundurulmaya devam etmektedir.

Ordu çok önemlidir, çünkü, ülke kılıçla alınır²⁰⁸. Bununla birlikte kalem (kânun) olmazsa elde tutulamaz²⁰⁹. Ülkeyi almak ve elde tutmak için orduya; orduyu beslemek için paraya; parayı bulabilmek için de halkın zengin olmasına ihtiyaç vardır ki, bu da ancak doğru kanunlar ile mümkün olur. Bu dördü birbirine öylesine bağlıdır ki, biri giderse bütün sistem çöker²¹⁰. Devletin temeli ve sağlamlığı töreye, paraya ve kılıca bağlıdır²¹¹. Bu durumda devletin amacı olan adâlet, bu dengenin korunması biçiminde gerçekleşmektedir. Adâleti sırf kendi için istenilir bir şey olmaktan çıkaran pragmatik yaklaşım, kitabın bütününde, ahlâk ve bilgi anlayışlarına da sinmiş durumdadır. Beyin kurulmuş olan dengeyi korumakta gerekli olan özeni göstermemesi (ihmalîlik) veya gösterememesi (zayıflık) ile halkın tamahkârlığı, adâletin karşıtı olan zulme yol açar²¹². Devlet dengenin korunması için gerekli olan kanuni düzenlemeleri yapar, uygular ve denetler. Bütün bu işlemlerde araç olarak 'bilgi' ve 'ceza' kullanılır²¹³. Halk bilgi sahibi olmakla sorumlu olmasa da, taklîd etmekle sorumludur. Ceza, sadece suç işleyen için bir karşılık değil, işleyebilecek olanlar için de bir caydırıcılık unsurudur.

²⁰⁵ b.2270-2281.

²⁰⁶ b.5487.

²⁰⁷ b.5484-5490.

²⁰⁸ b.2140.

²⁰⁹ b.2425-2427.

²¹⁰ b.2057-2059.

²¹¹ b.2132-2139, 3039, 3045, 3049.

²¹² b.3109-3110.

²¹³ b.5548-5549, 737, 893.

Halk içinde büyük-küçük, bilgili-bilgisiz, akıllı-akılsız, fakir-zengin, iyi-kötü her tür insan vardır²¹⁴. Bunların hepsinin, birbirleriyle çelişen çıkarlarını dengede tutabilmek için devlet işini sadece bilgi ile değil, ince bir siyasetle de yürütmek gerekir²¹⁵. Hükümdârın, halkla kendi arasında köprü olan üst düzey memurları, devlet tecrübesi olanlardan seçmesi²¹⁶, kastedilen siyasetin tecrübeye dayandığını gösterir.

Devletin amacının adâleti gerçekleştirmek olması ve bunu yapabilmek için de töreyi kullanması bizi, siyasî iktidar ile kanun arasındaki ilişkiyi anlamaya yöneltir. Görülen şudur ki; töre, siyasî iktidarın sınırlarını belirlemekle onun üstünde bir konumda yer almıştır. Ne var ki, töre de uygulama alanı bulabilmek için siyasî iktidara muhtaçtır²¹⁷.

Kutadgu Bilig'de, devletin görevleri hükümdâra izâfe edildiğinden, bunlar üzerinde hükümdârla ilgili bahiste durulacaktır. Şimdi, gözden geçirilme sırası toplum yapısındadır.

Anlaşıldığı kadarıyla devlet kadrolarını oluşturan askerî ve sivil bürokrasi bir beyler sınıfı oluşturmakta ve bu toplumsal yapının da en üst kesimini teşkil etmektedir. Bu yapının en tepesinde bulunan hükümdâr da, aslında beyler sınıfına mensup bir kimsedir²¹⁸. Bunların ve saray hizmetlilerinin dışında²¹⁹ şehir ve kasabalarda yaşayan halk²²⁰ kendi içinde de bir sınıflamaya tâbi tutulur. Buna göre halk şu tabakalardan oluşur: 1. Peygamber soyundan geldiğine inanılan insanlar²²¹: Bunlara saygı gösterilmesi devlet ve saâdete kavuşmanın bir gereği olarak sunulur. 2. Âlimler²²²: Saygı gösterilmesi, ilimlerinin öğrenilmesi ve hatta geçimlerinin sağlanması istenen bu kimseler din âlimleridir²²³. 3. Otacılar (Hastalıkları

²¹⁴ b.1922-1923.

²¹⁵ b.2130-2131.

²¹⁶ b.5557-5558.

²¹⁷ Kafesoğlu, a.g.e. s.27.

²¹⁸ Genç, a.g.e. s.99.

²¹⁹ b.4336.

²²⁰ b.4316.

²²¹ b.4337-4340.

²²² b.4341-4354.

²²³ b.4345.

sağaltanlar)²²⁴: Bunlar o dönemin hekimleridir. Bunların içinde de bilgileri birbirinden farklı birçok grubun bulunmasından²²⁵, daha o dönemde bir uzmanlaşmaya gidildiğini anlıyoruz. Bunlar çok faydalı ve gerekli görülürler. 4. Efsuncular²²⁶: Bunlar üfürükçü ve muskacıdır. Cin ve perilerden gelen hastalıkları bunlar iyileştirir. Hekimlerle bunların birbirini beğenmedikleri söylenir ki, Yusuf'un hekimleri bunlardan önce sayması, tercihini ortaya koyar. 5. Düş yorumcular²²⁷: Bunların bağımsız bir sınıf oluşturabilmeleri, toplumda hepsini geçindirebilecek bir talebin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. 6. Yıldızcılar (Astroloji ile uğraşanlar)²²⁸: Bunlar gelecekte haber vermekle birlikte, uğraştıkları matematik bilimlerinin öğrenilmesi tavsiye edilir ki; bunlara bakarsak sıradan birer falcı olmanın ötesindedirler. Bu sınıfın varlığı da yine toplum inançları hakkında bir bilgi vermektedir. 7. Şairler²²⁹: Bunlar, bize kadar gelmeyen zengin veya en azından yaygın bir edebiyat geleneğinin varlığının tanıklarındır. Övgülerinin bütün ülkelere yayılmasına ve yergilerinin de insanın adının dâima kötü olarak anılmasına bakıldığında, neden el üstünde tutuldukları anlaşılır. Böyle bir etkiye sahip insanlardan devlet ideolojisinin yararlanmaması düşünülemez. 8. Çiftçiler²³⁰: Üretici sınıflardan biridir. 9. Satıcılar (Tüccarlar)²³¹: Bunlar dünyayı dolaşır ve ülkede bulunmayan malları getirirler. Bu kervancılar her yandan mal getirdikleri gibi, haber ve bilgi de getirirler. 10. Hayvan yetiştiriciler²³²: Yiyecek ve içeceğin çoğu bunlardan geldiğinden, faydalı insanlardır. İyi, dürüst fakat görgüsüz ve kabadırlar. 11. Zanaatkârlar²³³: Bunlar yetenekleri ve el emekleri ile geçinen insanlardır. Demirci, ayakkabıcı, derici, boyacı, okçu gibi mesleklere ayrılırlar ki, bunların sayısı çok fazladır. Bunların emeklerinin karşılığını hemen ödemek gerekir.

Bunların dışında, toplumda bir de fâkirler ile avâm denen bir tabaka vardır. Fakirlerin çoğu dul ve yetimler ile kimsesizlerden oluşsa gerektir. Bunlara yardım

²²⁴ b.4355-4360.

²²⁵ b.4355.

²²⁶ b.4361-4365.

²²⁷ b.4366-4375.

²²⁸ b.4376-4391.

²²⁹ b.4392-4399.

²³⁰ b.4400-4418.

²³¹ b.4419-4438.

²³² b.4439-4455.

²³³ b.4456-4463.

edilmesi istenir²³⁴. Sâdece hayvanî dürtüleriyle yaşayan, maddî ilişkiler düzeyinde bir dünyaları olan, kaba, cahil ve görgsüz avâm ile dost olmamalı; sadece karınlarını doyurup onları itaat altına almalıdır²³⁵. Zaten karınlarının doymasından başka kaygıları olmayan, avâmın kimlerden oluştuğu çok da açık değildir. Bunlar belirli bir mesleği olmayan, başıbozuk şehir halkı olmalıdırlar²³⁶. Öte yandan, bunun tamamen ahlâkî bir sınıflama olma ihtimali de yok değildir.

Yeniden bir bölümlenme ile halk; zengin, orta halli ve fakir olarak üçe ayrılır. Öncelikle fakir korunmalıdır. Zenginin yükünü orta hallilere, onlarınkini de fakirlere yüklememeli; tersine, fakiri orta halli, orta halliyi de zengin yapmaya çalışmalıdır. Böyle olursa ülke zenginleşmiş olur²³⁷.

Toplumun meslek ve sosyo-ekonomik konumları açısından sınıflara ayrılmasının pek eski bir gelenek olduğu anlaşılıyor²³⁸. Bununla birlikte, halkı oluşturan bütün sınıfların hukuk karşısında eşit olduğu da bilinmektedir²³⁹. Kimi araştırmacıların bundan çekinmelerine rağmen, toplum yapılanmasının sınıf esasına dayandığı açıktır. Ancak, âlimler ve seyyidlerde olduğu gibi, bu sınıflandırma üretim araçlarının mülkiyetine sahip olup-olmamaya göre belirlenmez. Ayrıca bu sınıflar arasında çatışma unsuru olabilecek bir gerilim de görülmez. Halktan birinin vezir olabilmesinin gösterdiği gibi, geçişlere açık bir yapı vardır. Bugünkü anlamda sınıflı toplumlar kapitalizm döneminin bir ürünü olmakla beraber, toplumların geleneği de bunun zemini olmuştur. Tanrısal hukukun egemen olduğu eski toplumlarda, bunun ideolojisini yapan din adamları sınıfı ve halka karşı düzenin yanında konumlanan savaşılar sınıfının varlığı, çoğu toplumlar için bu geleneği oluşturmuştur. Oysa, eski Türk devlet geleneğinin kendine özgü yapısında gördüğümüz üzere, hiçbir zaman bir din adamları sınıfının ortaya çıkmasına uygun bir zemin oluşmadığı gibi; ordu-millet anlayışına bağlı olarak, herkes savaşıcı olduğundan, ayrı bir savaşılar sınıfı da belirmemiştir. Şehirleşmeye ve İslâmiyet'in kabûlüne bağlı olarak bazı dönüşümler yaşanmışsa da, bunlar geleneğin etkisini gidermeye yetmemiştir.

²³⁴ b.4469-4471.

²³⁵ b.4320-4331.

²³⁶ Arsal, a.g.e. s.116.

²³⁷ b.5560-5567.

²³⁸ Arsal, a.g.e. s.117.

²³⁹ Üçok, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, s.35.

Kutadgu Bilig’de toplumsal yaşayışa ilişkin bir başka önemli nokta da, Yusuf’un, zühd erbâbının etkinliğinin bilindiği bir devirde, inzivaya karşı toplum içinde, toplumla beraber yaşayışı savunmasıdır. Bu sadece, devletin toplumu denetim altında tutması için gerekli değildir; ‘iyi’ nin gerçekleşeceği ahlâki ortam olarak da toplum hayatı görülmüştür. Onun etkin bir toplum hayatını savunması durumu da, ölüm ötesi bir gâye gütmekle beraber; genellikle kaderci görüşlerin hüküm sürdüğü İslâm kültür coğrafyasında, başka benzerleri arasında önemli bir yer tutmaktadır²⁴⁰.

Halkın hükümdâr üzerindeki hakları ve ona karşı olan sorumluluklar, aynı zamanda hükümdârın halka karşı sorumlulukları ve üzerindeki hakları olduğundan, bunlar aşağıdaki başlık altında incelenecektir.

3. Hükümdârın Özellikleri ve Görevleri ile Hak ve Sorumlulukları

a. Hükümdârın Sahip Olması Gereken Özellikler

Türk devlet geleneğine uygun olarak, hakimiyet hakkını Tanrı’dan alan ve böylelikle dünya devletinin başına geçen hükümdârın sahip olduğu ilk özellikte kendisinin bir payı yoktur: Bir hükümdârın oğlu olarak doğmuştur. Sahip olunması elzem olan bu özellikten başka, aşağıda bulunan özellikleri de taşıması gerekir. Bunlar, eski Türk kağanlarında da aranmış olan özelliklerin aynılarıdır.

1. Bilgelik

Eski Türk kağanlarının bir ünvan olarak taşıdıkları bilgelik, Kutadgu Bilig’de üzerinde en çok durulan unsurlardan biridir. Bey ile bilgi arasındaki bağı göstermek için (Arabî harflerle yazılmış) “Bey (beg) adı ‘bilig’ sözü ile ilgilidir; ‘bilig’in lâmu giderse, ‘beg’ adı kalır”²⁴¹ denilmektedir. Beyler bilgi ile halka baş olmuşlar; devlet

²⁴⁰ Bombaci, a.g.e. s.74.

²⁴¹ b.1953.

işlerini de bilgi ve akıl ile yürütmüşlerdir²⁴². Bu yüzden beyin bilgili ve akıllı olması, beylik için aranan bir şarttır²⁴³. Beyin sadece bilgili değil, akıllı da olması gerektiğinin söylenmesi, bilgi ile akıl arasında temelli bir ayırım gözetildiğinin göstergesidir. Akıl, doğuştan geldiğine ve çalışmakla elde edilemeyeceğine inanılan bir yetidir²⁴⁴. Aklın her hareketi doğrudur²⁴⁵ ve bu doğruluğu sağlayan aklın ilkeleri zaman dışıdır²⁴⁶. Her türlü iyilik ve erdem akıldan gelir²⁴⁷; bunlar öğrenilebilir, ancak aklın kendisi öğrenilemez²⁴⁸. Bilgi ise doğuştan gelmez ve tecrübeden kaynaklanır; insan yaşadıkça öğrenir²⁴⁹. Akıl olmadan bilgi edinilemeyeceği gibi, bilgi olmadan da akıl bir işe yaramaz²⁵⁰. Bu yüzden her işle bilgi ve akıl yol gösterir²⁵¹. İnsanı hayvandan ayıran şey bilgidir²⁵² ve insanoğlu bilgili olduğu için hayvanlar üzerine hakim olmuştur²⁵³; bilgisiz insanın ise, hayvandan bir farkı yoktur²⁵⁴. Bu yüzden bilgili insan, bilgisizler üzerine hakim olmalıdır. Çünkü, bu dünyada hakimiyetin en üst kurumu devlettir ve devlet işleri de bilgi ile düzenlenir²⁵⁵. Bugüne kadar, halka hakim olan beylerin hepsi bu işi bilgi ile yapmışlardır²⁵⁶. Zirâ, halkı itaat altına almanın yolu bilgili olmaktır²⁵⁷. Bu, töre ile yapılır ve iyi töre de ancak bilgi ile konulur²⁵⁸. Halk arasında çıkan fitne de, yine bilgi ile bastırılır²⁵⁹.

Hükümdârın mutlaka sahip olması gereken bir özellik olarak 'bilgi' üzerinde o derece ısrarla durulmuştur ki; onun hükümdârın bir özelliği olmaktan öte, devletin temellerinden biri olduğu vurgulanmak istenmiştir. Bu durum, devletin temellerinin;

²⁴² b.1952.

²⁴³ b.1951.

²⁴⁴ b.1682, 1825, 1827, 1828.

²⁴⁵ b.1850-1866.

²⁴⁶ b.1865-1870.

²⁴⁷ b.1841, 1851, 2454, 2788, 2873, 3980, 5213.

²⁴⁸ b.1683.

²⁴⁹ b.1680, 1818-1819, 4021-4022.

²⁵⁰ b.1968.

²⁵¹ b.5478.

²⁵² b.1843, 1845, 1846.

²⁵³ b.1845.

²⁵⁴ b.3165, 3218, 4639, 4640, 6611.

²⁵⁵ b.303, 4136, 5252, 5894.

²⁵⁶ b.218, 2602, 2979.

²⁵⁷ b.224, 1968.

²⁵⁸ b.252.

²⁵⁹ b.221.

Ögdülmüş'le kişileşmiş olan 'akıl' ve Kün-Togdı ile kişileşmiş olan 'adâlet' olduğuna ilişkin yorumu da desteklemektedir.

Anlaşılan o ki, Karahanlılar döneminde de, Büyük Hun İmparatorluğu'ndan beri Türk hükümdârının mutlaka sahip olması gereken bir özellik sayılagelen bilgelige çok önem verilmiş ve 'bilge hükümdâr' telâkkisi devam ettirilmiştir²⁶⁰.

Kutadgu Bilig'de de, yine eski Türk geleneğine uygun olarak hükümdâra, çok yerde, akıllı ve hakim (filozof) anlamına gelen 'büğü' sıfatıyla hitap edilmiştir²⁶¹.

2. Alplık

Alplık da, bilgelik gibi, eski Türk kağanlarının ünvanlarında taşıdıkları sıfatlardan biriydi. Kutadgu Bilig, bu konuda da geleneği devam ettirir ve beyin alp, yürekli ve güçlü olmasını bir beylik şartı olarak sunar²⁶². Eski Türk beyleri arasında en seçkini ve en meşhuru olan Alp Er Tunga da, Alplık sıfatı ile temâyüz etmiştir²⁶³. Bey, hem kendi konumu gereği, düşmana boyun eğdirmek ve devlet işlerini görebilmek için, alp olmak zorundadır²⁶⁴ hem de, halk başındaki beyin alp olmasını istediği için, alp olmalıdır²⁶⁵. Hükmedebilmek için, o dönemin şartları gereği, alp olmak bir zorunluluk olduğu gibi, beyin de, halkın da gelenekteki alp motifinden etkilendiği açıktır. Böylece, hem halka ve düşmana kendini kabul ettirmek, hem de geçmişle olan bağı sürdürmek amacıyla, alplık, bey için aranılan özelliklerden biri olmuştur.

²⁶⁰ Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.88.

²⁶¹ b.183, 223, 287, 405, 1100, 1530, 3660, 5999, 6061, 6401 v.d.

²⁶² b.1949, 2043.

²⁶³ b.277.

²⁶⁴ b.5905.

²⁶⁵ b.1961.

3. Erdemlilik

En az bilgelik ve alplık kadar önem verilen ve beyde görülmesi istenen bir özellik de 'erdemlilik'tir. Bey, Tanrı'dan aldığı 'kut' ile hakimiyet hakkına sahip oluyordu. Ancak, kut geçiciydi ve onu elde tutmak için emek sarfetmek; erdemli olmak gerekiyordu. Bu çerçevede, en büyük erdem âdil olmaktır ve adâlet de beyliğin temeli ve esâsıdır²⁶⁶. Adâlet erdemine sahip olmayan bey, zulme meyletmış olur ve zâlim adam uzun süre bey kalmaz; halk buna rıza göstermez²⁶⁷. Buradan hareketle denilebilir ki; hükümdâr, eğer halkına zulmederse, halkın onu tahtından etmesi meşrû görülebilmektedir. Karahanlı tarihinde, Ahmet Han'ın tahttan indirilerek, bir mahkemede yargılanıp öldürülmesi, buna bir örnek teşkil etmektedir²⁶⁸. Yusuf'un, halkın zâlim hükümdâra karşı olan tepkisini meşrû gösterebilmek için, "zâlim ülkesine uzun süre hükmedemez"²⁶⁹ biçimindeki bir Türk atasözünü referans göstermesi, zâlim hükümdârların tahta uzun süre kalamayacaklarına dâir eski Türk anlayışını devam ettirdiğini gösterir.

Âsil olmanın, hükümdârın en önemli özelliği ve en başta gelen erdemi olduğu, adâlet kavramının hükümdâr karakterinde canlandırılmasından da açıkça bellidir.

Hükümdâr, Tanrı'dan aldığı kut ile hakimiyet hakkını kazanıyordu. Ancak, kut geçicidir ve onu elde tutabilmek için erdemli olmak gerekir. Bu erdemler, 'kut'u canlandıran Ay-Toldı'nın kendi ağzından, şunlardır: Alçakgönüllü ve tatlı dilli olmak; ifrâta gitmemek ve kötü işlerden uzak durmak; cömert olmak; büyüğe saygı ve küçüğe şefkat göstermek; kibir ve gurur ile başkalarını incitmemek, kendini başkalarının eğlence ve tahakkümüne bırakmamak; eli ve dilinden emin olunmak ve dürüstlükten ayrılmamak²⁷⁰. "Dönek kut'un kösteği bunlardır: bu şekilde bağlanırsa, kaçamaz, kalır"²⁷¹.

²⁶⁶ b.819, 821, 822.

²⁶⁷ b.2030.

²⁶⁸ Genç, a.g.e. s.58.

²⁶⁹ b.2031.

²⁷⁰ b.703-709.

²⁷¹ b.710.

Beyin sahip olması gereken erdemler içinde, cömertliğe özel bir önem verilir; hatta, çok yerde, beye “ey cömert (ay akı)” diye hitap edilir²⁷². Cömertliğin en muteber göstergesi, halkın karnını doyurmaktır. Bu amaçla toylar verilmiştir ki; Farsça’ya hân-ı yağma olarak geçen toy, Osmanlılar’a kadar bütün Türk devletlerinde dikkatle uygulanan, vazgeçilmez bir müessese olmuştur²⁷³. Bunun önemini belirtmek üzere, “beylerin şöhretini iki şey büyütür: eşğinde tuğu ve başköşesinde sofrası”²⁷⁴ denmiştir. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, ‘şöhret’ de, hükümdârlar için önemli bir göstergedir. Hatta, ‘külüg (şöhretli)’ sıfatını kullanmak, eski Türk hükümdâr ünvanlarında görüldüğü üzere, gelenekleşmişti²⁷⁵. Cömertlik de şöhret bulmanın en geçerli yolarından biridir²⁷⁶. Çünkü, insanların en itibarlısı cömert olandır²⁷⁷ ve bey de cömert olmak zorundadır²⁷⁸. Cömert olana herkes hizmet etmek ister²⁷⁹ ve hizmetindekiler de bunun hakkını öder²⁸⁰; ayrıca halk da cömert olanın çevresinde toplanır²⁸¹.

Hükümdârın sahip olduğu erdemler ve neden bunlara sahip olması gerektiği, gözden geçirildiğinde görülmüştür ki; Hükümdârın erdemleri dahî devlet ve toplum düzeninin korunmasına yöneliktir. Bey, tavır ve hareketlerini temiz ve doğru tutmalıdır, çünkü “halk yolunu ve gidişini beyin yoluna uydurur”²⁸². Başta adâlet olmak üzere, bütün erdemler kendileri için istenmemekte, devlet ve toplum için olsa da, ‘fayda’ sağlamanın aracı olarak görülmektedirler. Daha önce görüldüğü gibi, Tanrı korkusu dahî devlet görevlilerini görevlerinde güvenilir kılmanın aracıdır. Bu durum, kitabın bütününe sinmiş olan faydacı ahlâk anlayışının tutarlı bir sonucudur. “Hükümdarlığa lâayık bir bey nasıl olmalıdır” başlıklı bölümde; en az onbeş Türk atasözü, dört tane eski Türk şâirlerinden alıntı beyit ve Ötüken Beyi’nden de bir vecîze kaydedilmiş olması²⁸³, bu anlayışın da büyük ölçüde eski geleneğe

²⁷² b.2589, 4213, 4424, 5578 v.d.

²⁷³ İnalçık, a.g.e. s.270.

²⁷⁴ b.2553.

²⁷⁵ Genç, a.g.e. s.89.

²⁷⁶ b.257, 3660.

²⁷⁷ b.1028.

²⁷⁸ b.1964, 2073, 5358.

²⁷⁹ b.948.

²⁸⁰ b.2321.

²⁸¹ b.6107.

²⁸² b.2110.

²⁸³ Genç, a.g.e. s.99.

dayandığını göstermektedir. Devletin halk ile olan ilişkilerinin düzenlenmesinde faydacı ahlâka dayanmak, halk ile iş görmenin kaçınılmaz bir sonucu olsa gerektir. Zirâ, ‘karşılıklılık’ esasına dayanan faydacı ahlâkın pratik sonuçları çok açıktır ve anlaşılmak için entelektüel bir düzey gerektirmez.

b. Hükümdârın Görevleri

1. Halkı Tok ve Bayındır Kılmak

Orkun yazıtlarında, kağanın en önemli görevleri arasında sunulan ‘aç milleti doyurmak ve fakir milleti bayındır kılmak’, Kutadgu Bilig’de de üzerinde en fazla vurgu yapılan unsurlardandır. Halkı doyurmak âdeta bir Tanrı buyruğu olarak telâkki edilmiş ve hükümdar, “Memlekete bir kimse bir gece aç kalsa, onu Tanrı sana soracaktır”²⁸⁴ denilerek uyarılmıştır. Bey, halk için bir kut’tur ve halkın kutlu olabilmesi için karnının doyması lâzımdır²⁸⁵. Bunun için bey, halkını bol yiyecek ve içeceğe kavuşturmalı²⁸⁶, halkına ondan tokluk gelmelidir²⁸⁷. Halkın açlığından, bey doğrudan sorumludur; çünkü, Tanrı, hesabını soracağı bir emanet olarak, halkı beyin boynuna yüklemiştir²⁸⁸.

Hükümdarın sorumluluğu, halkını karın tokluğuna yaşatmakla bitmemektedir. Elbette, aç doyurmalı, çıplağı giydirmelidir; ancak, halktan ‘fakir’ adını kaldırmadıkça beyliğe lâyük olamaz²⁸⁹. Bey, halkın çıkarını düşünmelidir, çünkü kendi çıkarı da onun içindedir²⁹⁰. Bu durumda, halkın zenginliği, zaten beyin de zenginliği demek olacaktır²⁹¹. Hükümdar bunu başarabilmek için, önce devlet hizmetlerini yürütenleri maddî tatmine kavuşturmalı ve özellikle orduyu

²⁸⁴ b.5165.

²⁸⁵ b.5355.

²⁸⁶ b.5359.

²⁸⁷ b.5358.

²⁸⁸ b.5360.

²⁸⁹ b.2982-2983.

²⁹⁰ b.5353.

²⁹¹ b.5545.

beslemelidir. Böylece, ordunun getireceği ganimetlerle hazine zenginleşirken, devletin doğru kanunlarla uygun ortam sağladığı halk da zenginleşecektir²⁹².

Halkın refah sınırını yükseltilmesine ilişkin tüm kaygı ve düzenlemeler 'sosyal devlet' kavramını öne çıkarmaktadır. Sadece buradan hareketle, devletin halk için olduğunu söylemek doğru olmasa da; halkı gözetmek zorunda olduğu bellidir.

2. Doğru Kanunlarla Düzeni Sağlamak ve Adâleti Gerçekleştirmek

Türk devlet geleneğinde töre; halk için, yemek-içmek, giyinmek ve barınmak gibi bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Töre hem devlet hâkimiyetinin bir göstergesi, hem de halka karşı bir görevidir. Orkun kitâbelerinde 'töre' 11 yerde geçiyor ve bunun altısında 'devlet' ile beraber kullanılıyordu. Amacı adâleti gerçekleştirmek olan devlet, bunu doğru kanunlar yapmak suretiyle başarmak çabasıdadır. Eğer, bunu yapabilirse, bir hükümdar bütün dileklerine kavuşmuş demektir²⁹³. Kanunlar bir devletin temelidirler²⁹⁴; eğer, doğru ve doğrulukla düzenlenmişlerse, devletin geleceğinin en büyük teminatıdır²⁹⁵. Bir bey halka kanun vermez ise; o, halkın içine ateş atmış olur; devlet bozulur ve beylik de yıkılır²⁹⁶. Kanunun çıkmadığı yerde zulüm var demektir; zulüm ise ateş gibi bulunduğu ülkeyi yakar, yok eder. Oysa, kanun su gibidir²⁹⁷. Kanunla ülke genişler ve beylik ayakta kalır²⁹⁸. Kanunlar, hükümdarın amacı olan adaleti gerçekleştirmede kullandığı araçlardır. Esas olan bu araçların adalete vardırımlarıdır; kendi başlarına bir amaç değillerdir. Yani devlet, kanun devleti değil, hukuk devletidir.

Daha faydacı olan başka bir açıklama modeline göre ise: Devleti ayakta tutabilmek için çok asker ve ordu lâzımdır; bu orduyu besleyebilmek için de

²⁹² b.5460-5479, 5332-5333.

²⁹³ b.822.

²⁹⁴ b. 2132-2133.

²⁹⁵ b.2017.

²⁹⁶ b.2136-2137.

²⁹⁷ b.2024-2032.

²⁹⁸ b.2033-2034.

hazînenin dolu olması gerekir; hazînenin dolabilmesi, halkın zengin olmasına bağlıdır; bunun için de doğru kanunlar konulmalıdır. Eğer bunlardan biri bile ihmal edilirse, dördü de kalır ve beylik çözülmeye yüz tutar²⁹⁹.

Görüldüğü gibi, kanunların devletin kaderini belirliyor olması, onları düzenlemeyi hükümdarın en önemli görevi haline getirmiştir. Devletle halk arasındaki en hissedilir bağ olan kanunların, halkın durumu gözetilerek belirlenmesi devletin halktan kopuk olmadığını bir göstergesidir.

3. Devlet Düzeninin Devamı İçin Fetihlerde Bulunmak

Nasıl ki, doğru kanunlar yapmak hükümdarın bilgelik vasfıyla ve halkı doyurup zenginleştirmek de erdemlilik vasfıyla bağdaşırsa; alplık vasfi da savaş düzeninin içinde yer almakla kendini gösterir. Bunu tersine çevirmek de mümkündür: devletin başındaki insan, sayılan bu tür işleri yapmak durumunda olduğu için; o özelliklere de sahip bulunmalıdır. Bu iki söyleyiş de, aynı duruma işaret etmekle birlikte, aynı tutuma işaret etmemektedirler. Birinde kişi şartları belirlerken, diğerinde şartlar kişiyi belirlemektedir. Bunlardan hangisinin geçerli sayılacağına büyük ölçüde tarih metafizikleri karar vermektedir.

Dönemin özelliği gereği, bir yandan fetihler, diğer yandan işgal ve bölünme tehditleri gözönünde bulundurulduğunda, devletin ve hükümdarın geleceğinin savaş gücüne bağlı olduğu görülür.

Fetihler çok amaçlıdır: hem elde edilen ganimet ile hazine zenginleşir, hem savaş gücü diri (ve meşgûl) tutulur ve hem de toplanan ganîmetten askere dağıtılarak, kendine bağlanır³⁰⁰. Oğurmuş'ın devreye girmesinden sonra bunlara yeni bir amaç daha eklenir: Dini yaymak³⁰¹. Kut'unu Tanrı'dan almış biri olarak, savaşları O'nun adını yaymak amacıyla yapması, artık, hükümdarın görevini daha anlamlı ve daha

²⁹⁹ b.2057-2059.

³⁰⁰ b.2051-2057, 2365, 2411.

³⁰¹ b.5484-5489.

önemli kılmaktadır³⁰². Bununla birlikte, bu savaşlarda da ganimet gözardı edilmiş değildir³⁰³. Hangi amaçla olursa olsun, “kılıç kılmıdadığı sürece düşman kılmıdayamaz”³⁰⁴. Savaşların tâli olsa da önemsiz olmayan bir işlevi de, hükümdara ‘şöhret’ kazandırmaktır. Nitekim, geçmişin savaşçılıkla şöhret bulmuş beyleri anılmakta, sözleri referans kabul edilmektedir³⁰⁵.

Silâhlı güç sadece savaş amaçlı değil, düzenin korunması için de bulundurulmalıdır. Beyler ancak böylelikle memleketlerine sahip olabilirler; bunu gözetmeyen bey gafildir ve memleketine de sahip olamaz³⁰⁶. “Kılıç ile balta memleketin bekçisidir”³⁰⁷.

Halkın refah seviyesini yükseltmek ve kanun yapıp uygulatabilmek, böyle bir gücü elinde bulundurmaya bağlı olduğundan, savaş gücünü organize etmek, hükümdarın en önemli görevi olmalıdır.

c. Hükümdarın Hak ve Sorumlulukları

Burada söylenecek sözler de, aslında hükümdarın görevlerine ilişkindir. Ancak, Yusuf bunlar üzerinde özellikle durmuş ve bunları ‘hak’ olarak nitelemiştir. Bunların hak olarak nitelendirilmesi, hükümdar ile halk arasındaki karşılıklı ilişkide, herhangi bir tarafça lûtf olarak görülmelerini engellemektedir. Yusuf, halkın hükümdar üzerindeki haklarına öncelik tanımış, ancak bunları yerine getirdikten sonra hükümdarın haklarını talep edebileceğini belirtmiştir³⁰⁸. Bu durumda, hükümdarın haklarının varlığı, sorumluluklarının yerine getirilmesine bağlıdır. Demek ki, halk üzerinde, sorumluluklarından bağımsız hiçbir hakka sahip değildir. Hatta, bunlar yerine getirilmedikçe, halk itaat etme sorumluluğunda bile değildir. Bu dönem ve öncesi için, gelenekte bunun örneklerinin olduğu görülmüştür.

³⁰² b.5488, 5491, 5492.

³⁰³ b.5487.

³⁰⁴ b.2144.

³⁰⁵ b.2052, 2141.

³⁰⁶ b.2139.

³⁰⁷ b.2140.

³⁰⁸ b.5578.

Halkın hükümdar üzerindeki hakları şunlardır:

-Ülkede kullanılan gümüşün temiz kalması, yani kullanılan paranın ayarının korunması;

-Halkın âdil kanunlar ile yönetilmesi, bir sınıfın bir diğeri üzerinde tahakkümüne izin verilmemesi;

-Yol güvenliği ve asâyişin sağlanması, yol kesenlerin ve diğeri suçluların ortadan kaldırılması³⁰⁹.

Bunları yerine getirdikten sonra talep edilecek olan, hükümdarın halk üzerindeki hakları ise şunlardır:

-Halk, hükümdarın emirlerine itaat etmeli, saygı göstermeli ve bu emir ne olursa olsun, mutlaka yerine getirilmelidir;

-Hazinenin hakkı (vergi) gözetilmeli ve bu zamanında ödenmelidir;

-Halk, hükümdarın dostuna dost ve düşmanına da düşman olmalıdır³¹⁰.

Burada dikkat çekici olan, halkın hükümdar üzerindeki hakları, sınırları titizce belirlenmiş olgulara gönderimde bulunurken; vergi dışında, hükümdarın diğeri iki hakkının böyle bir özelliğe sahip olmamasıdır. Bunun nedeni de, mutlak otoritenin, değışken içerikten ziyâde, kalıcı form ile kendini belirlemek istemesi olsa gerektir.

³⁰⁹ b.5575-5577.

³¹⁰ b.5580-5582.

IV.BÖLÜM

KUTADGU BİLİG'DE DEVLET ve AHLÂK

Kutadgu Bilig'de, kendinden önceki Arap ve Fars eserlerinden farklı olarak, siyasî unsurlar ile ahlâkî ve felsefî unsurlar içiçe geçmişlerdir¹. Kitapta, yüksek tabakaya has bir ahlâktan ve bunun yanısıra halk tabakaların ahlâkî kavrayışından söz edilir². Biri 'bilmeye', diğeri 'taklide' dayanan bu iki ahlâk anlayışından hareketle, devletin temeline yerleştirilmek üzere, bir ahlâk görüşünün oluşturulduğu görülecektir.

Devletin (hele 'dünya devleti'nin) amacını, 'adaleti gerçekleştirmek' olarak belirleme, daha ilk adımda, devleti ahlâkî temellere oturtmak demektir. Adaletin ahlâkî bir ilke olması; devleti de ahlâkî argümanlar geliştirmek ve düzeni bunlara dayamak zorunda bırakmıştır. Daha doğru bir söyleyişle; adalet sistemi, bir toplumun 'devlet' biçiminde teşkilâtlanmasını mümkün kılmıştır³. Bireyin, toplumun ve devletin ortaklaşa amaç edindiği adalet, bu haliyle 'en yüksek iyi'dir. o halde, öncelikle 'iyi'nin ne olduğunu anlamak gerekir.

İnsan, bütün yapıp etmelerini zamanda ve mekânda gerçekleştirir. Bu zemin akışkan bir özelliğe sahip olduğundan⁴, insan eylemlerini 'değerlendirebilmek' için bu zemin dışından bir 'sabite'ye ihtiyaç duyar. Aranılan bu sabit değer 'iyi'dir. 'İyi'nin asla bozulmaz oluşu⁵, onun, zamanın etkisinden bağımsız olduğunu gösterir. Her yerde niteliğini değiştirmeden koruyabilmesi ve geçerli oluşu ise⁶, mekâna bağlı olmadığının bir göstergesidir.

'İyi' en üst değer ve ahlâk felsefesinin en temel kavramıdır. Öylesine ki, onu, sırf tanımlamak dahi, bir ahlâk metafiziğinin ana çizgilerini belirlemek demektir.

¹ Bombacı, "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar", s.67.

² Çağatay, "Kutadgu Bilig'de Ögdilmiş", s.105.

³ Teoman Durallı, Felsefe-Bilim'e Giriş, İstanbul, Çantay Kitabevi, t.y., s.99.

⁴ b.3557, 4831.

⁵ b.882.

⁶ b.3510.

Yusuf, yorumcuları zahmete sokmayacak çok açık bir tanım vermiştir: “İyi ... faydalı olan ve bundan dolayı ... haz veren şeydir”⁷. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere onun temel vasfı ‘faydalı olmak’⁸. Bütün iyilikler akıldan gelir⁹. Daha doğrusu, bütün iyiliklere ancak bilgi erişilir¹⁰. Akıl ve bilgi arasında bir ayırım yapıldığı; aklın doğuştan geldiği ve zaman dışı ilkelere sahip olmakla, Tanrı ile insan arasında bir bağ olduğu görülmüştü. Ancak, bilgi olmadan akıl bir işe yaramıyordu. Demek ki, iyiliğin ilkeleri akıldadır ya da akılda temellendirilmektedir; onlara ulaşmanın tek yolu da bilgidir. İyi ile kötünün ancak bilgi ile ayırdedilebileceği açıkça belirtilmiştir¹¹.

Aynı anlayış, Orkun Kitâbeleri’nde de öne çıkıyor; iyi olmayan bir şeyi yapmanın (yanılmanın) nedeni olarak ‘bilgisizlik’ gösteriliyordu¹².

İyi ve kötünün ancak bilgi ile ayırdedilebileceği¹³ ve her türlü iyiliği yapmanın da yine bilgi ile mümkün olduğunun söylenmesi¹⁴, bizi, düşünce tarihinin pek de yabancı olmadığı ‘bilgi erdemdir’ tezine götürmektedir.

Bu noktada, devlet ve toplum düzeni açısından önemli olan iki sorun belirtmekte ve çözüm beklemektedir: Sadece bilgili insanlar iyi olabiliyor ve iyiyi isteyebiliyorlarsa¹⁵; bilgili olanlar doğru dürüst davranırken, olmayanlar iyi hareket edemiyorsa¹⁶, bunların, devlet ve toplum düzeni karşısındaki sorumlulukları ne olacaktır? İkinci olarak, bu tabloda hükümdârın konumu ne olacaktır?

İyilik bilgi ile mümkündür. Ancak toplumda bilgi sahibi insanlar ancak bir azınlıktır ve halkın çoğu bilgisizdir. Bu durumda, bilgisiz halk, bilerek eyleyenleri taklit ile sorumlu tutulmuştur¹⁷. Bu gerçek bir iyilik olmasa da, toplum düzeninin sağlanması bir iyiliktir. Bilgisiz insanlar maddî ilişkiler düzeyinde yaşarlar ve ancak

⁷ b.3271.

⁸ b.3237, 3245-3250, 3259, 3468.

⁹ b.1841, 1851, 2454, 2788

¹⁰ b.3014, 3467, 3980, 5213.

¹¹ b.3962.

¹² IG6, IG7, IG11, ID6, ID19, ID24 v.d.

¹³ b.3962.

¹⁴ b.3467, 3980.

¹⁵ b.899.

¹⁶ b.1987, 2789, 2897.

¹⁷ b.872-879.

elleriyle kavradıkları şeyler onlar için bir anlam ifade eder. Oysa 'iyi' fizik dünyaya ait değildir; ideal bir alanın nesnesidir ve el ile değil, zihin ile kavranılır. Bunun için de bu kavrayışı gerçekleştirebilecek bir zihnî yetkinliğe ihtiyaç vardır. Kamu düzenini sağlayabilmek için, bu yetkinliğe sahip olmayanlar devlet tarafından taklide ya özendirilirler ya da zorlanırlar. Özendirme, toplumun önüne model tipler koyma yoluyla yapılır. Kitapta, sitâyîşle bahsedilip sözleri aktarılan beyler ve hükümdârın kendisi model tiplerdir. Geride iyi ad bırakan herkes model tiptir. Cezalandırma ise, 'iyi' kanunlarca düzenlenir. Kanunların işlevi sadece suç işleyen cezalandırmak değil, işleyebilecek olanları da caydırmaktır. Bu yönüyle suçlular da 'olumsuz model tip' olarak kullanılırlar. Halk mutlu olmak istiyorsa, bilgili kişileri taklit etmeli ve kendilerini iyiliğe götürecektir olan kanunlara uymalıdır. Çünkü, iyilik insanı mutluluğa götürür¹⁸.

Hükümdâr dahi bulunduğu konumu iyi olmaya, daha doğrusu, iyi olanı bilmeye ve yapmaya borçludur. Daha, Tanrı'dan kut aldığı anda, bunun kalıcı olmadığı, eğer elde tutulmak isteniyorsa ahlâkî bağlarla bağlanması gerektiği kendisine bildirilmişti¹⁹. Beylik mukaddes olduğu için, ona sahip olmak ahlâkî temizliği gerektirir²⁰. Bundan dolayı iyi ve erdemli olmak beyliğin şartlarından sayılmıştır²¹. İyiliğe ancak bilgi ile ulaşılabileceği ilkesi hükümdâr için de geçerlidir. Bu yüzden, hükümdârın sahip olması gereken özelliklerden biri olan 'bilgelik' de gerçek anlamını burada bulur. Bunun da ötesinde, alplık ve diğer erdemleri de, artık, bilgeliliğe indirgemek mümkündür.

Kitap boyunca, 'iyi'nin sırf kendi için istenilir olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlayacak bir veri bulmak oldukça zordur. Faydacı ahlâkın 'karşılıklılık' ilkesi o derece temele alınmıştır ki, Tanrı'nın bile beylik vermekle yaptığı iyiliğin bir karşılığı olduğu düşünülür: Hükümdâr, bunun bedelini, halka karşı iyi olmakla ödemelidir²². Bu ilke, en açık dile getirilişini, 'iyilik yap iyilik bul'²³ veya 'sana

¹⁸ b.2862.

¹⁹ b.700-710.

²⁰ b.1960.

²¹ b.1981, 3009.

²² b.5191-5194.

²³ b.5733, 5794.

davranıldığı gibi davran'²⁴ gibi formüle edilmiş ifadelerde bulmaktadır. Manevî karşılıklar, yerine getirilmesi gereken yükümlülükler olarak düzenlenebildiği gibi; 'iyilik yapanın adının ebedileşmesi'²⁵ örneğinde görüldüğü üzere kalanların vicdanına da bırakılabilir.

Karşılıklılık ilkesi, sadece bireysel ilişkilerde değil, bey ile halkın arasındaki ilişkide de belirleyicidir. Burada da -karşılıklı haklarda olduğu gibi- halka öncelik tanınmış; halktan iyilik bekleyen beyin önce kendisinin iyi olması istenmiştir²⁶. Bunda, 'bilmeyen' halka, 'bilen' beyin örnek olmasının da rolü vardır. Beyin, halk tarafından sevilmesi²⁷ ve halkın beye inanması²⁸ da, onu taklit etmelerine yardımcı olacağı için önemlidir²⁹. Bey, halkına karşı iyi olmalıdır, çünkü beyin yararı da halkın yararının içindedir³⁰. Diğer yandan, beyin iyi olması da halkın yararındadır³¹. Çünkü, halk iyi olursa, bu sadece kendisi içindir; oysa, bey iyi olursa, bütün halk gün görür³². Eğer, halk iyilikten ayrılır da kötülük yaparsa, bey de buna kötülükle karşılık verir; halk kendini düzeltirse, bey de düzeltir. Beyin kötülüğü, kötülere ancak kötülük yapmakla engel olunabileceğine inanılmasından kaynaklanır³³. Beyin kötülüğünden kasıt cezalandırıcılığdır ve bunu, aslında halkın iyiliği için yapmaktadır. Maddî ilişkiler düzeyinde düşünen ve yaşayan insanlara, tuttukları yolun kötü olduğunu anlatabilmek için en iyi çare sopa ve zindandır³⁴.

Ahlâkî ilişkilerin 'karşılıklılık' esasına göre düzenlendiğinin göstergelerinden biri de, Tanrı'ya verilecek hesabın düşünülerek iyi olunmasının istenmesidir³⁵.

'Hesap günü'nden hareketle, uygulanacak sorguda kullanılacak ölçütün ne olabileceği tartışılmıştır. Küyel'in "erken bir felsefî antropoloji"³⁶ olarak nitelediği

²⁴ b.4192.

²⁵ b.4468

²⁶ b.5200, 5204.

²⁷ b.2071.

²⁸ b.2038.

²⁹ b.2110, 2113.

³⁰ b.5353.

³¹ b.3267.

³² b.3268.

³³ b.5948-5949.

³⁴ b.893.

³⁵ b.5309 v.d.

³⁶ Küyel, "Kutadgu Bilig ve Fârâbî", s.230.

bu tartışma 'iyilik' ve 'fayda' kavramları açısından çok dikkat çekicidir. Bir dağda münzevî olarak yaşayan Ogdurmuş da, halka hizmet etmek çabasında olan Ögdülmiş de, bu dünyadaki hayatı, hesap gününe bir hazırlık olarak görmektedirler. İnsanın, halka kapısını kapatmazsa, hesap gününe hazırlanamayacağını düşünen³⁷ ve "halktan vazgeçtim Tanrı'ya sığındım"³⁸ diyen Ogdurmuş'a, Ögdülmiş karşı çıkmaktadır. O'na göre: İbâdetine güvenen kul Tanrı'yı memnun edecek yolu bulamamış demektir³⁹. Tanrı ibâdete muhtaç değildir. O'nun rızasını kazanmanın yolu, topluma faydalı olmaktan geçer⁴⁰. Din insanlar içindir; insan ise, ancak başkasına faydalı olandır⁴¹. Tanrı, iyilik ister, oysa ibâdet kişinin iyi olduğunu göstermez; iyilik, ancak, toplum içinde gerçekleşebilir⁴². Bilgisiz ibâdetin faydasının olmadığı⁴³ söylenir ki; buradaki 'bilgi'den kasıt ibâdet bilgisi değildir. Bir şeyin 'bilgi' olabilmesi için fayda sağlaması gerektiğine inanılır. Bu da toplumsal faydadır. Hayvanın üzerinde, bilgi ve erdemleriyle yükselen insan ahlâk sahibi biricik varolandır. Ahlâkı oluşturan ise, toplum halinde var olabilen insanların birbirleriyle kurdukları her çeşit ilişkidir⁴⁴. Bu haliyle, tek kişinin olduğu yerde ahlâktan söz etmek güçtür. Ahlâkın olmadığı yerde ise, iyi ve kötü de olmaz. Toplumun en üst düzeydeki organizasyonu devlettir ve toplumun faydası için vardır. o halde en yüksek iyiyi devlet eliyle gerçekleştirmek mümkündür.

Yusuf'un, Ögdülmiş'in ağzından bütün anlatmak istedikleri bunlardır. O'na göre insan ancak toplum içerisinde bilebilir ve eyleyebilir, yani kişileşir. Toplum dışında dilini, düşüncesini, kişiliğini kaybeder, hayvanlaşır. Toplum içinde kalıp da yüce değerlerin ters yönünde gidenler de kişileşemezler⁴⁵. Bununla beraber, toplum içinde kaldıkları sürece, devletin düzenlemelerine uymak zorundadırlar. Devlet, eğer âdil düzenlemelerle halkın, bilenleri taklit etmesini sağlayabilirse, toplum için iyi

³⁷ b.3341.

³⁸ b.4792.

³⁹ b.3249.

⁴⁰ b.3249-3251.

⁴¹ b.3269, 3928, 3931, 3935.

⁴² b.3243-3251.

⁴³ b.3216-3224.

⁴⁴ Duralı, "Felsefe, Bilim'e Ramak Kalmışken", s.158.

⁴⁵ Kütayel, "Kutadgu bilig ve Fârâbî", s.229.

olanı gerçekleştirmiş demektir. Böyle bir durumda “hükümdâr, iki dünyada da kut bulur, kişiler kişisi olur”⁴⁶.

Yusuf’un bu eseri yazmaktaki amacı, tarihinden devraldığı ahlâkî ve siyasî geleneği yaşatmak olduğu kadar, bozkır atlılarının devletler kuran enerjisini kaybettirmesinden korktuğu, dünya olaylarına sırtını dönen münzevîliği engellemektedir de⁴⁷. Nitekim, Türk tarihinde böyle bir tecrübe Budizm’e karşı yaşanmış, ancak Türk dünya görüşü, hayata ve onun sorumluluklarına yönelen fikirleriyle, Budizm’in köhne, tufeylî dünya görüşüne karşı mücâdele etmiştir⁴⁸. Alplığı bir hayat tarzı olarak yaşayan insana, Budizm’in teklif edebileceği en büyük başarı nedâmeten ibaret idi. Silâhlarına ve toplum hayatına vedâ edip bir manastırda yokluk murakabesine dalarsa, belki alp kurtuluşa erişebilirdi. Böyle bir ihtimal karşısında Türkler alp’ı, canını koruyan zâhidden üstün tutmuşlardır⁴⁹. İslâmiyet’ten sonra da, Türkler arasında, kendine özgü ‘Alp-Eren’ tipi temâyüz etmiştir.

⁴⁶ A.g.e. s.230.

⁴⁷ Arsal, a.g.e. s.95.

⁴⁸ Saadet Çağatay, “Kutadgu Bilig’de Odgurmış’ın Kişiliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1967, Ankara, TDK, 1968, s.46.

⁴⁹ Esin, “TürkSanatında alp Şahsiyetinin Görünüşü”, s.770.

SONUÇ

Kutadgu Bilig'deki ve öncesindeki devlet düşüncesinin dayandığı esasları belirleme amacına yönelik olan bu çalışma sonunda, eski Türk toplumunda devlet anlayışının, değişen maddî ve manevî şartlara rağmen, bir süreklilik gösterdiği belirlenmiştir. Bunun en önemli etkenlerinden biri, Türk toplumunda geleneğin her zaman ağırlığını korumuş olmasıdır. Değişen şartlara ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan ihtiyaçların giderilmesine yönelik yeni düzenlemeler yapılmakla beraber, hukuk büyük ölçüde geçmişteki uygulamalara dayandırılmıştır. Böyle bir eğilimin ortaya çıkmasında 'atalar ruhu'na olan inanç oldukça etkin bir rol oynamıştır. Bunu destekleyen siyasî etken ise, hâkimiyetin soy tekeli üzerine kurulmuş olmasıdır. Bunun bir sonucu olarak, devlet ile hükümdar örtüştürülebilmiştir. Bu nedenledir ki, devlet yönetme bilgisi, devlet kurumlarının işleyişlerinin düzenlenmesinden çok, hükümdarın eylemlerinin düzenlenmesine yönelik olmuştur. Şu da var ki, bu düzenleme de geleneğe dayandırılmış ve buna uymayan hükümdar meşrûyetini kaybetmiş sayılmıştır. Bu durum da, devlet ile hükümdarın tamamen ayrı telâkki edilmesinin örneğidir. Çelişik gibi görülebilen bu iki durum, Türkler'deki devlet düşüncesinin anahtar kavramı olan "kut" ile açıklanır. Kişiye devleti kazandıran 'kut'un kalıcı olmayan bir özelliğe sahip olması, devlet-halk ilişkisini böylesi bir dengeye oturtan Türk devlet felsefesinin özgün yanını oluşturur. Buna bağlı olarak, devlet kutsal sayılmış, fakat hükümdara kutsiyet asla izâfe edilmemiştir. 'Kut'u elinde tutabilmenin yolu hükümdarın ahlâkî sorumluluklarını yerine getirmesine bağlıdır. Pragmatik temellere dayanan ahlâk, halk ve hükümdarın karşılıklı çıkarlarını dengede tutabilmeyi esas almıştır. Bunun bir sonucu olarak, halkın durumunu iyileştirmek, hükümdarın başta gelen görevi olduğu gibi, meşrûyetini devam ettirebilmesinin de gereği olmuştur.

Türk geleneğinde, devlet teorisindeki en önemli unsurlardan biri de 'Tanrı' kavramı olmuştur. Siyasî hâkimiyetin Tanrı'dan alındığına inanılmış, buna bağlı olarak da hâkimiyetin gereğini yerine getirmek bir görev olarak telâkki edilmiştir. Açıktır ki, bu anlayışı ayakta tutan da ruhun ölümsüzlüğüne ilişkin inanç olmuştur.

Bu inancın halkta yerleşik olması siyasî iktidarın meşrûiyet kaynaklarından biri olmuştur. Bunu desteklemek üzere, yaratılış ve türeyiş efsaneleri de iktidarın meşrûiyetini temellendirmek üzere biçimlendirilmiştir.

Tanrı tarafından hükümdara verilen görevin amacı yeryüzünde adâleti hâkim kılmaktır. Bununla ilişki içerisinde, devlet; 'dünya devleti' olarak düşünülmüştür. Bunun en önemli sonucu, siyasî otoriteye itaat edenlerin tümünün bu devletin 'vatandaşı' sayılması olmuştur. Böylece ayırimcılık engellenmiş ve bu durum Türk devletlerinin büyüme nedenlerinden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV, 1995.
- Akbıyık, Yaşar, “Türk Devlet Geleneğinde Rüya Motifi”, **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular Seksiyon Bildirileri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s.1-9.
- Alföldi, A., “Türklerde Çift Krallık”, **İkinci Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler**, İstanbul, TTK, 1943, s.507-519.
- Arat, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig I: Metin**, 3.bsk., Ankara, TDK, 1991.
- Arat, Reşit Rahmeti, “Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi”, **Türk Kültürü**, Sayı: 98, Yıl: IX, Aralık 1970, s.70-90.
- Arsal, Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947.
- Arsal, Sadri Maksudi, “Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişâfında Türk Irkının Rolü”, **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, İstanbul, TTK, 1943, s.1062-1093.
- Arslan, Mahmut, **Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1987.
- Arslan, Mahmut, “Kutadgu-Bilig Üzerinde Sosyolojik Düşünceler”, **İ.Ü. Ed. Fak. Sosyoloji Dergisi**, 3.Dizi, 3. Sayı, 1992, s.131-166.
- Atsız, Hüseyin Nihal, **Türk Edebiyatı Tarihi**,4.bsk., İstanbul, İrfan Yayımcılık, 1997.

- Bang, W. Rahmeti, G.R., "Oğuz Kağan Destanı", (**Reşid Rahmeti Arat**) **Makaleler**, Cilt: I, Haz.: Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TKAE, 1987, s.605-672.
- Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz.: K.Y. Kopruman, A.İ. Aka, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1975.
- Barthold, V.V., **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, 1990.
- Baştav, Şerif, "Eski Türklerde Harp Taktiği", **Türk Kültürü**, Cilt: 2, Sayı: 22, 1964, s.39-48.
- Beşevliyev, V., "Proto-Bulgar Dini", Çev.: T. Acaroğlu, **Belleten**, Cilt: IX, Sayı: 34, Nisan 1945, s.213-261.
- Bıçak, Ayhan, "Yörük Bayramı Geleneği Üzerine Bir Deneme", **Söğüt X. Osmanlı Sempozyumu**, Söğüt, Ertuğrul Gazi'yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yayınları, 1996, s.27-51.
- Bombaci, Alessio, "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul, DTCF, 1953, s.65-75.
- Caferoğlu, Ahmet, **Türk Dili Tarihi I-II**, 3.bsk, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1984.
- Caferoğlu, Ahmet, "Tukyu ve Uygurlarda Han Ünvanları", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, Cilt: 1, İstanbul, 1931, s.105-119.
- Caferoğlu, Ahmet, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, 3.Cilt, 3.bsk., Ankara, TKAE, 1998, s.75-88.
- Câhiz, **Hilâfet Ordusunun Menkubeleri ve Türklerin Faziletleri**, Çev.: Ramazan Şeşen, 2.bsk., Ankara, TKAE, 1988.
- Chavannes, Edouard, "Tang'lar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitâbesi", **İ.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: XXI, 1973, s.37-46.

- Claessen, Henri, J.M., Skalnik, Peter, "Erken Devlet Kuramlar ve Varsayımlar, **Erken Devlet**, Haz.: H.J.M. Claessen, P. Skalnik, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993, s.3-43.
- Cohen, Ronald, "Devletin Kökenleri: Yeniden Değerlendirme", **Erken Devlet**, Haz.: H.J.M. Claessen, P. Skalnik, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993, s.43-111.
- Çağatay, Saadet, "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967**, Ankara, TDK, 1968, s.39-49.
- Çağatay, Saadet, "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş", **Türk Kültürü**, Sayı: 98, Yıl: IX, Aralık 1970, s.95-111.
- Çağatay, Saadet, "İl, Ulus, Yönetenler", **Cumhuriyetin 50. Yılı Anma Kitabı**, Ankara, A.Ü. DTCF, 1973, s.281-308.
- Çoruhlu, Yaşar, **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi**, İstanbul, Seyran, 1995.
- Çoruhlu, Yaşar, **Türk Mitolojisinin ABC'si**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1999.
- Deér, Jozsef, "İstep Kültürü", A.Ü. DTCF Dergisi, Cilt: XII, Sayı: 1, 2, Mart-Haziran 1954, s.159-176.
- Dilaçar, A., **Kutadgu Bilig İncelemesi**, 3.bsk., Ankara, TDK, 1995.
- Donuk, Abdülkadir, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", **İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10-11, Sene: 1979-80, 1981, s.29-56.
- Donuk, Abdülkadir, "Türk Devletinin Kutsiyetinin Kaynakları", **Türk Yurdu**, 7.Devre, 8. Cilt, 7.Sayı, Ağustos 1987, s.16-22.
- Duralı, Teoman, **Felsefe-Bilim'e Giriş**, İstanbul, Çantay Kitabevi, t.y.
- Duralı, Teoman, "Felsefe-Bilim'e Ramak Kalmışken: Türklerin Düşünce Tarihi ve Felsefe-Bilim", **Bilim Felsefe Tarih**, 1, Mayıs 1991, s.143-173.

- Duralı, Teoman, "Tarihin Dayanılmaz Ağırlığı", **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XV, 1999, s.117-126.
- Eberhard, Wolfram, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev.: Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK, 1942.
- Eberhard, Wolfram, **Çin Tarihi**, 2.bsk., Ankara, TTK, 1987.
- Eberhard, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Ortaasya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malûmat", **Ülkü**, Cilt: XVI, Sayı: 92, Ankara, Birinci teşrin 1940, s.161-172.
- Eberhard, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", **İ.Ü. Türkiyat Mecmuası**, Cilt: VII-VIII, Cüz: 1, 1942, s.125-192.
- Eberhard, Wolfram, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **A.Ü. DTCF Dergisi**, Sayı: 4, Mayıs-Haziran 1943, s.19-29.
- Eberhard, Wolfram, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", **A.Ü. DTCF Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 2, 1944, s.265-274.
- Eberhard, W., "Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", **Belleten**, Cilt: IX, Sayı: 35, Temmuz 1945, s.319-340.
- Ebülgâzi, Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terâkîme)**, Haz.: Muharrem Ergin, y.y., Tercüman 1001 Temel Eser t.y.
- Eliade, Mircea, **Mitlerin Özellikleri**, Çev.: Sema Rifat, İstanbul, Simavi Yayınları, 1993.
- Ercilasun, A. Bican, "Bengütaş Edebiyatı", **Büyük Türk Klasikleri**, I. Cilt, İstanbul, Ötüken-Söğüt, 1985, s.56-113.

Ercilasun, Ahmet B., “Bir Kişi Yanılsar Oguğu Bodunı Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6 = BK, K, 4) İbâresi Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993**, Ankara, 1995, s.83-89.

Ergin, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I**, Ankara, TDK, 1997.

Esin, Emel, **Türk Kosmolojisi: İlk Devir Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 1979.

Esin, Emel, **Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 1985.

Esin, Emel, “Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü”, **Türk Kültürü**, Sayı: 82, Yıl: VII, Ağustos 1969, s.770-794.

Esin, Emel, “Kün-Ay: Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, **VII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler**, I. Cilt, Ankara, TTK, 1972, s.313-359.

Esin, Emel, “Ötüken Yış”, **Atsız Armağanı**, Haz.: Erol Güngör vd., İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1976, s.147-186.

Esin, Emel, “Tengrilik (Türklerde Gök Tapınağına Dâir)”, **Sanat Tarihi Yıllığı XII**, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak., Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, 1983, s.35-60.

Esin, Emel, “Tonga-Alp-Er”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Fasikül: 1, Sayı: 13, Erzurum 1985, s.137-161.

Esin, Emel, “İlteriş Kağan”, **Erdem**, Cilt: 2, Sayı: 4, Ocak 1986, s.171-188.

Gabain, A. von, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara, TDK, 1995.

Gabain, A. von, “Hun-Türk Münasebetleri”, **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, İstanbul, TTK, 1943, s.895-911.

- Gabain, A. von, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", **A.Ü. DTCF Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 5, Temmuz-Ağustos 1944, s.685-695.
- Gabain, Annemarie von, "Renklerin Sembolik Anlamları", **A.Ü. DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü Türkoloji Dergisi**, Cilt: III, Sayı: 1, 1968, s.107-113.
- Genç, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Genç, Reşat, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, TKAE, 1997.
- Giraud, René, **Göktürk İmparatorluğu**, Çev.: İsmail Mangaltepe, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999.
- Giraud, René, "Tonyukuk'un Orhon'dan Temir Kapı'ya Gidiş Yolu", **V. Türk Tarih Kongresi Tebliğler**, Ankara, TTK, 1960, s.317-321.
- Golden, Peter B., "Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", Çev.: Halil Berkay, **Erken İç Asya Tarihi**, Derleyen: Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.459-497.
- Gökalp, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Gökalp, Ziya, "Eski Türklerde İçtimaî Teşkilât ile Mantıkî Tasnifler Arasında Tenâzur", **Makaleler III**, Haz.: M. Orhan Durusoy, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977, s.17-98.
- Gökyay, Orhan Şaik, **Dedem Korkudun Kitabı**, 2.bsk., İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Gömeç, Saadettin, "Terhin Yazıtının Tarihi Açından Değerlendirilmesi", **A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: XVII, Sayı: 28, 1996, s.71-84.

- Gömeç, Saadettin, “Eski Türklerde Siyasî Hâkimiyet”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 100, Şubat 1996, s.113-117.
- Gömeç, Saadettin, “Kagan ve Katun”, **A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1996, Cilt: XVII, Sayı: 29, 1997, s.81-90.
- Gömeç, Saadettin, “Kara-Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler”, **Kök Araştırmalar**, Cilt: II, Sayı: 2, Güz 2000, s.137-145.
- Grousset, René, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev.: M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 1993.
- Gumilöv, Lev Nikolayeviçen, **Eski Türkler**, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Günay, Ünver, Güngör Harun, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Ankara, Ocak Yayınları, 1997.
- Güngör, Harun, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, Kayseri, Kıvılcım Yayınları, 1998.
- Huang, Chi-Huei, “Kutadgu Bilig ve Çin Askerî Taktiği”, **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler III. Türk Tarihi**, Cilt: I, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Türkiyat Araştırma Merkezi, 1986, s.295-302.
- İnalcık, Halil, “Osmanlılar’da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: XIV, No: 1, Mart 1959, s.69-94.
- İnalcık, Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara, TKAE, 1966, s.259-271.
- İnan, Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar**, 3.bsk., Ankara, TTK, 1986.
- İnan, Abdülkadir, “Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar”, **Türk Kültürü**, Sayı: 98, Yıl: IX, Aralık 1970, s.112-126.

- İnan, Abdülkadir, "Türk Rivayetlerinde 'Bozkurt', **Makaleler ve İncelemeler**, 2.bsk., Ankara, TTK, 1987, s.67-75.
- İnan, Abdülkadir, "Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler", **Makaleler ve İncelemeler**, II. Cilt, Ankara, TTK, 1991, s.1-35.
- İnan, Abdülkadir, "Türk Yazı Dili Tarihinden Notlar", **Makaleler ve İncelemeler**, II. Cilt, Ankara, TTK, 1991, s.191-197.
- İzgi, Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi**, Ankara, TTK, 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, 5.bsk., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1988.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Tarihte 'Türk' Adı", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara, TKAE, 1966, s.306-319.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Fütûhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", **İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 2, Ekim 1971, s.1-16.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", **Türk Kültürü**, Sayı: 211-214, Yıl: XVIII, Mayıs-Ağustos 1980, s.218-222.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Kültür ve Teşkilât", **Türk Dünyası El Kitabı**, 2.bsk., Birinci Cilt, Ankara, TKAE, 1992, s.187-236.
- Karahan, Abdülkadir, **Türk Kültürü ve Edebiyatı**, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Karamanlıoğlu, Ali, "Kutadgu Bilig'in Diline ve Adına Dâir", **Türk Kültürü**, Sayı: 98, Yıl: IX, Aralık 1970, s.127-131.

Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, Cilt: I-III, Çev.: Besim Atalay, 3.bsk., Ankara, TDK, 1992.

Kelsen, Hans, “Saf Hukuk Kuramı: Devlet ve Hukuk Özdeşliği”, **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Ankara, Dost Kitabevi, 2000, s.425-456.

Klyastorniy, S.G., “Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücâdelelerine Dâir (Orhun Yazıtlarına Göre)”, Çev.: İsmail Kaynak, **Belleten**, Cilt: XXVI, Sayı: 104, Ekim 1962, s.763-776.

Klyastorniy, S.G., “Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990**, Ankara, TDK, 1994, s.137-139.

Koppers, Wilhelm, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, **Belleten**, Cilt: V, Sayı: 20, TTK, I.Teşrin 1941, s.439-480.

Köprülü, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 7.bsk., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Köprülü, M. Fuad, “Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslâm amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, **Belleten**, Cilt: II, Sayı: 5/6, II. Kânun-Nisan 1938, s.39-72.

Köprülü, M. Fuad, “Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedan Âzâsının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, Cilt: I, 1941-42, Ankara, 1944, s.1-9.

Kudret, Cevdet, **Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

László, Frenc, “Kağan ve Ailesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, Cilt: I, 1941-42, Ankara, 1944, s.37-50.

Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Çev.: Sadrettin Karatay, Ankara, TDK, 1986.

- Merçil, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, 3.bsk., Ankara, TTK, 1997.
- Merçil, Erdoğan, “Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti”, **IX. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler**, II. Cilt, Ankara, TTK, 1988, s.657-665.
- Merçil, Erdoğan, “Karahanlılar”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Birinci Cilt, 2.bsk., Ankara, TKAE, 1992, s.240-246.
- Mez, A., “Türk Milletlerinde Meşrûiyet Hakkı”, Çev.: Cemal Köprülü, **Ülkü**, Cilt: XVII, Sayı: 101, Temmuz 1941, s.399-405.
- Mori, Masao, “Ch‘i-Min Hakan’ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslûbu Üzerine”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara, TKAE, 1966, s.363-371.
- Mori, Masao, “Sici ve Şşu-Chih”, **A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 10-11, 1968, s.217-223.
- Mori, Masao, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, **İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, İstanbul 1978, s.209-226.
- Németh, Gyula, “Türklüğün Eski Çağı”, **Ülkü**, Cilt: XV, Sayı: 90, Ağustos 1940, s.509-518.
- Nizamülmülk, **Siyasetnâme**, Çev.: Nurettin Bayburtlugil, 2.bsk., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1987.
- Okandan, Recai G., **Çin’de Devlet ve Devletle İlgili Teorik Görüşler**, İstanbul, Kenan Matbaası, 1944.
- Okay, Li-Chuan, “Kutadgu Bilig ile Çin Felsefesi Arasındaki İlişki Konusunda Bir Görüş”, **Doğu Dilleri**, Cilt: V, Sayı: 1, Ankara, 1992, s.255-265.
- Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, TDK, 1986.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Birinci Cilt, İstanbul, Devlet Kitapları, 1971.

- Ögel, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I. Cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Ögel, Bahaeddin, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1982.
- Ögel, Bahaeddin, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 3.bsk., Ankara, TTK, 1988.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3.bsk., İstanbul, TDAV, 1988.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1, 6, 7, 8, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar**, I. Cilt, 2.bsk., Ankara, TTK, 1993.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar**, II. Cilt, Ankara, TTK, 1995.
- Ögel, Bahaeddin, "Türk Tarihinde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri", **Birinci Askerî Tarih Semineri: Bildiriler II**, Ankara, 1983, s.225-231.
- Ögel, Bahaeddin, "Türk Askerî Tarih Araştırmalarında İzlenecek Metot Hakkında Birkaç Not", **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl: 8, Sayı: 15, Şubat 1983, s.1-6.
- Ögel, Bahaeddin, "Türklerde Kâinat Devleti Anlayışı", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, A.Ü. Rektörlüğü Yayını, 1987, s.55-63.
- Ögel, Bahaeddin, "Türk Milleti ve Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, A.Ü. Rektörlüğü Yayını, 1987, s.65-67.
- Özerdim, Muhaddere N., "Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", **Belleten**, Cilt: XXVII, Sayı: 105, Ocak 1963, s.1-23.

- Özönder, F. Sema Barutçu, "Türkler Ne Zaman Bir Millet idi?", **Kök Araştırmalar**, Cilt: I, Sayı: 2, Güz 1999, s.65-92.
- Rásonyi, László, **Tarihte Türklük**, Çev.: Hamit Zübeyir Koşay, 2.bsk., Ankara, TKAE, 1988.
- Roux, Jean-Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çev.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, İşaret Yayınları, 1994.
- Roux, Jean-Paul, **Türklerin Tarihi**, Çev.: Galip Üstün, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1995.
- Roux, Jean-Paul, **Altay Türklerinde Ölüm**, Çev.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1999.
- Roux, Jean-Paul, **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, Çev.: Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Schmidt, P.W., **Tukue'lerin Dini**, Çev.: Sadettin Buluç, İ.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: XIV'den Ayrı Basım, İstanbul, 1966.
- Shiratori, Kurakichi, "Kaghan Ünvanının Menşei", Çev.: İbrahim Gökbakar, **Bellekten**, Cilt: IX, Sayı: 36, Ekim 1945, s.497-504.
- Sinor, Denis, "Hun dönemi", Çev.: Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, Derleyen: Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.245-282.
- Sinor, Denis, [Kök] **Türk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı**", Çev: Talat Tekin, **Erken İç Asya Tarihi**, Derleyen: Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.383-424.
- Spuler, Bertold, "Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, 2. Cilt, Ankara, TTK, 1979, s. 659-663.
- Şeşen, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, TKAE, 1998.

- Taneri, Aydın, **Türk Devlet Geleneği**, Ankara, Töre-Devlet Yayınları, 1981.
- Tekin, Şinasi, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", **Atatürk Üniversitesi Ed. Fak. Araştırma Dergisi**, Sayı: 3, Erzurum 1972, s.35-59.
- Tekin, Talat, **Orhon Yazıtları**, İstanbul, Simurg Yayıncılık, 1998.
- Temir, Ahmet, "Eski Türklerde Sosyal Teşkilât ve Askerlikle İlgili Sözler", **Türk Kültürü**, Cilt: 2, Sayı: 22, 1964, s.33-37.
- Thomsen, Vilhelm, **Çözülmüş Orhon Yazıtları**, Çev.: Vedat Köken, Ankara, TDK, 1993.
- Togan, A. Zeki Velidi, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, 3.bsk., İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
- Togan, A. Zeki Velidi, **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, 2.bsk., İstanbul, Enderun Kitabevi, 1982.
- Troper, Michel, "Hukuki Devlet Kuramı Üstüne", **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Ankara, Dost Kitabevi, 2000, s.341-356.
- Turan, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Cilt: I-II, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1980.
- Turan, Osman, "İlig Ünvanı Hakkında", **İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası**, Cilt: VII-VIII, Cüz: 1, 1942, s.192-199.
- Turan, Osman, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", **Bellekten**, Cilt: IX, Sayı: 35, Temmuz 1945, s.305-318.
- Türker-Küyel, Mübahat, "Fârâbî ve Siyâset", **IX. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler**, II. Cilt, Ankara, TTK, 1988, s.605-622.

Türker-Küyel, Mübahat, “Kutadgu Bilig ve Fârâbî”, **Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sinâ Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990, s.219-230.

Türker-Küyel, Mübahat, “Türklerde Adâlet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?”, **X. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara, TTK, 1991, s.735-742.

Türker-Küyel, Mübahat, “Bilge Kağan Bir Filozof-Arhont mudur?”, **XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt**, Ankara, TTK, 1994, s.455-464.

Türker-Küyel, Mübahat, “Kutadgu Bilig ile Kenz ül-Küberâ Arasında Bir Karşılaştırma”, **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992**, Ankara, TDK, 1996, s.174-188.

Türker-Küyel, Mübahat, “İslâm Öncesi Türklerde Devlet Adamlarının Eğitilmesindeki Bilgece İlkeler ve Uluğ Bey”, **Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Haz.: Songül Boybeyi, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1996, s.293-322.

Üçok, Coşkun, **Türk Hukuk Tarihi Dersleri**, Ankara, 1960.

Yıldırım, Dursun, “Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme ve Oturma”, **XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt**, Ankara, TTK, 1994, s.519-530.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev.: Reşit Rahmeti Arat, 4.bsk., Ankara, TTK, 1988.